

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ГЕОГРАФІЯ ТА ТУРИЗМ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

заснований у 2007 р.

Випуск 69

КИЇВ – 2022

УДК 338.483(082)

ББК 65.433я43

Г35

ISSN 2308-135X

Географія та туризм: науковий журнал /ред. кол.: Запотоцький С.П. (гол. ред.) та ін. – К.: Альфа-ПК, 2022. – Вип. 69 – 76с.

Науковий журнал висвітлює актуальні питання теорії та практики туризму, країнознавчих досліджень, проблем регіонального розвитку, теорії та практики природничої географії.

Для фахівців сфери туризму, наукових працівників, викладачів, аспірантів, студентів.

Головний редактор: *Запотоцький Сергій Петрович*, доктор географічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна.

Заступник головного редактора: *Любіцева Ольга Олександрівна*, доктор географічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна.

Відповідальний секретар: *Сировець Сергій Юрійович*, кандидат географічних наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна.

Члени редколегії: *Антоненко Володимир Степанович*, доктор географічних наук, професор, Київський університет культури, м. Київ, Україна. *Антонюк Наталія Володимирівна*, доктор історичних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів, Україна. *Бабушко Світлана Ростиславівна*, доктор педагогічних наук, доцент, Національний університет фізичного виховання і спорту України, м. Київ. *Бучко Жанна Іванівна*, кандидат географічних наук, доцент, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, м. Чернівці, Україна. *Гукалова Ірина Володимирівна*, доктор географічних наук, провідний науковий співробітник, Інститут географії НАН України, м. Київ, Україна. *Дністрянський Мирослав Степанович*, доктор географічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів, Україна. *Зеленська Любов Іванівна*, доктор педагогічних наук, професор, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна. *Колотуха Олександр Васильович*, доктор географічних наук, доцент, Львівська академія Національного авіаційного університету, м. Кропивницький, Україна. *Кристець Віліян*, кандидат географічних наук, доцент, Економічний університет, м. Варна, Болгарія. *Мальська Марта Пилипівна*, доктор економічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів, Україна. *Михайленко Валерій Петрович*, кандидат хімічних наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна. *Плахотнік Ольга Василівна*, доктор педагогічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна. *Поляк Ольга Вікторівна*, кандидат педагогічних наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна. *Рудковський Олександр Володимирович*, доктор економічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна. *Самойленко Віктор Миколайович*, доктор географічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна. *Сарменто Жоао*, кандидат географічних наук, доцент, Університет Мінью, м. Брага, Португалія. *Сніжко Сергій Іванович*, доктор географічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна. *Сокол Тетяна Георгіївна*, кандидат педагогічних наук, доцент, Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна. *Стебельський Ігор*, доктор географічних наук, професор, Віндзорський університет, м. Віндзор, Канада. *Ткач Олег Іванович*, доктор політичних наук, кандидат історичних наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна. *Уварова Ганна Шевкетівна*, кандидат педагогічних наук, доцент, Національний авіаційний університет, м. Київ, Україна. *Хільчевський Валентин Кирилович*, доктор географічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна. *Чепурда Лариса Михайлівна*, доктор економічних наук, професор, Черкаський державний технологічний університет, м. Черкаси, Україна. *Яворська Вікторія Володимирівна*, доктор географічних наук, професор, Одеський національний університет імені І.І.Мечникова, м. Одеса, Україна.

АДРЕСА РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ: м. Київ, МСП-680, проспект Глушкова, 2-а. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, географічний факультет, кафедра країнознавства та туризму, тел. 521-32-49.

Зареєстровано Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ 23969-13809 ПР від 11.05.2019.

Наукове фахове видання України, географія. Наказ Міністерства освіти і науки України від 02.07.2020 р., № 886.

Рекомендовано до друку Вченою радою географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка 13 вересня 2022 р., протокол №2

Автори опублікованих матеріалів несуть відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат та інших відомостей.

I. ГЕОГРАФІЯ РЕКРЕАЦІЇ ТА ТУРИЗМУ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ ПИТАННЯ

УДК: 338.483.1:341.16:001

<https://doi.org/10.17721/2308-135X.2022.69.3-10>

Мелько Людмила Федорівна,
кандидат педагогічних наук, доцент

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна
e-mail: ludmilam@krok.edu.ua

Уварова Ганна Шевкетівна,
кандидат педагогічних наук, доцент

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна
e-mail: hannaus@krok.edu.ua

Антоненко Володимир Степанович,
доктор географічних наук, професор

ПВНЗ «Київський університет культури», e-mail: antvs@ukr.net

СПАДЩИНА ЮНЕСКО: СУТНІСТЬ, СТРУКТУРНІ КОМПОНЕНТИ, ТУРИСТИЧНІ
МОЖЛИВОСТІ

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні структурних компонентів спадщини ЮНЕСКО, розкритті їх туристичних можливостей, удосконаленні понятійно-термінологічного апарату.

Методика дослідження базується на застосуванні наукових методів системно-структурного аналізу, порівняння, класифікації, статистичної обробки інформації, наукового узагальнення. Опрацьована значна кількість міжнародних документів, електронних ресурсів, що дозволило розширити уявлення про загальноприйняті стандарти об'єкту дослідження щодо використання у туризмі.

Результати. Узагальнено понятійно-термінологічний апарат спадщини ЮНЕСКО. Запропоновано та обґрунтовано структурну схему компонентів спадщини ЮНЕСКО, яка складається із двох блоків: компонентів спадщини та законодавчо-правового. Виділено та проаналізовано основні структурні компоненти спадщини ЮНЕСКО, якими є: Всесвітня культурна і природна спадщина, документальна, підводна культурна, нематеріальна культурна спадщина, які регулюються відповідними міжнародними нормативними документами. Розкрито туристичні можливості основних структурних компонентів спадщини ЮНЕСКО. Проаналізовано «Мережі ЮНЕСКО» щодо законодавчої бази і можливості використання у туризмі. Зроблено висновок щодо необхідності термінового перегляду міжнародних інституцій для захисту спадщини у період військової агресії.

Наукова новизна. Узагальнено структурні компоненти, удосконалено понятійно-термінологічний апарат спадщини ЮНЕСКО. Запропоновано визначення поняття «Спадщина ЮНЕСКО як туристичний ресурс».

Практична значимість. Матеріали дослідження можуть бути використані у туристичній діяльності у процесі розробки туристичного продукту, програми турів, а також в освітній діяльності при підготовці туризмознавців, менеджерів з туризму, культурологів та ін.

Ключові слова: спадщина ЮНЕСКО, спадщина ЮНЕСКО як туристичний ресурс, Всесвітня культурна та природна спадщина, нематеріальна культурна спадщина, підводна культурна спадщина, документальна спадщина, туризм, туристичний ресурс.

UDC: 338.483.1:341.16:001

<https://doi.org/10.17721/2308-135X.2022.69.3-10>

Melko Liudmyla,

«KROK» University, Kyiv, Ukraine, e-mail: ludmilam@krok.edu.ua

Candidate of Pedagogical Science, Associate Professor

Uvarova Ganna,

«KROK» University, Kyiv, Ukraine, e-mail: hannaus@krok.edu.ua

Candidate of Pedagogical Science, Associate Professor

Antonenko Volodymyr,

Kyiv University of Culture, Kyiv, Ukraine, e-mail: antvs@ukr.net

Doctor of Geographics, Professor

THE UNESCO HERITAGE: ESSENCE, STRUCTURAL COMPONENTS, TOURISM OPPORTUNITIES

The objective of the study is to provide arguments for the structural components of the UNESCO heritage, reveal their tourism opportunities and improve the conceptual and terminological apparatus.

The research methodology is based on using scientific methods of system-structural analysis, comparison, classification, statistical processing of information, scientific generalization. A significant number of international documents and electronic resources was processed, which allowed to expand the idea of UNESCO heritage as a tourism resource.

Results. The conceptual and terminological apparatus of the UNESCO heritage was generalized. The structural scheme of the UNESCO heritage components, that consists of two blocks, namely, heritage components and legislative, was proposed and provided arguments for. The main structural components of the UNESCO heritage were identified and analyzed. The abovementioned components are as follows: the world cultural and natural heritage, documentary, underwater and intangible cultural heritage, which are regulated by relevant international regulations. The tourism opportunities of the main structural components of the UNESCO heritage

were revealed. The "UNESCO network" with regards to the legal framework and the possibility of its use in tourism was analyzed. It was concluded that there is an urgent need to review international institutions to protect the heritage during the period of military aggression.

Scientific novelty. The structural components were generalized, the conceptual and terminological apparatus of the UNESCO heritage was improved. The definition of a "UNESCO heritage as a tourist resource" concept was offered.

Practical significance. Research materials can be used in tourism in the process of developing a tourism product, a tour program, as well as in educational activities when training tourism experts, tourism managers, culturologists and others.

Key words: UNESCO heritage, UNESCO heritage as a tourism resource, world cultural and natural heritage, intangible cultural heritage, underwater cultural heritage, documentary heritage, tourism, tourism resource.

Постановка проблеми. Спадщина ЮНЕСКО має значний потенціал для використання у туристичній діяльності, що дозволяє створювати унікальний туристичний продукт на ринку туристичних послуг. Насамперед у туризмі певною мірою використовується потенціал Всесвітньої культурної і природної спадщини, нематеріальної культурної спадщини.

Найбільш популярні туристичні атракції та DESTИНАЦІЇ переважно перебувають під охороною ЮНЕСКО, а туристичні країни світу мають у своєму арсеналі значний потенціал унікальних ресурсів планетарного значення. Проте спадщина ЮНЕСКО не обмежується тільки загальновідомими компонентами. Потребує обґрунтування й інших структурних складових спадщини, удосконалення понятійного апарату.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значна кількість публікацій присвячена дослідженню культурної спадщини. Понятійно-термінологічний апарат, проблемні питання дефініції «культурна спадщина», основні її категорії та класифікаційні ознаки є предметом досліджень В. Антоненка, І. Крупи [1], О. Зараховського [2] та ін.

Питання культурної і природної спадщини ЮНЕСКО висвітлюються у публікаціях О. Зараховського і С. Неїленко [3], С. Зорінець [4], І. Крупи та Г. Вишневської [5], К. Поливач [6] й ін. Зокрема, І. Крупа і Г. Вишневська піднімають питання збереження культурної спадщини як туристичних локацій, наводять яскраві позитивні приклади країн світу та України, підкреслюють значення культурного туризму [5]. К. Поливач розглядає вплив культурної спадщини на розвиток регіонів України [6].

Значна кількість публікацій присвячена проблемам охорони, збереження, популяризації нематеріальної культурної спадщини, її залучення у туристичну діяльність, серед яких дослідження А. Гаврилюк [7], З. Босик [8], Н. Аксьонової [9], О. Дутчак [10] та ін.

Потужне дослідження щодо нематеріальної культурної спадщини (НКС) здійснено А. Гаврилюк [7]. Науковець дослідила НКС як чинник формування та реалізації державної політики у сфері туризму в Україні.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Не дивлячись на значну увагу науковців до загальних питань та ресурсного потенціалу Всесвітньої та нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО, у наукових джерелах широко не висвітлювалося питання щодо інших складових спадщини в узагальненому контексті, її потенціалу для туризму.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є виділення та обґрунтування структурних компонентів спадщини ЮНЕСКО, розкриття їх туристичних можливостей, удосконалення понятійно-термінологічного апарату.

Виклад основного матеріалу. Спадщина ЮНЕСКО – це узагальнене уніфіковане поняття щодо природного та культурного потенціалу кращих здобутків світової цивілізації. Спадщина ЮНЕСКО – надбання людства у планетарному масштабі.

За визначенням Нового тлумачного словника української мови термін «спадщина» означає – «явища культури, науки, побуту...», «що залишилися від попередніх часів, від попередніх діячів» [11, с. 364].

У документах ЮНЕСКО визначення загального терміну «спадщина» потребує спеціального вивчення. Його роз'яснення міститься в положеннях Міжнародної хартії культурного туризму (1999 р.), що прийнята у 1999 р. на Генеральній асамблеї ІКОМОС (Міжнародна рада із збереження пам'яток та визначних місць), де «спадщина» визначається як «широка концепція, що включає як природне, так і культурне середовище. Вона охоплює ландшафти, історичні місцевості, визначні місця, архітектурне середовище, а також біорізноманіття, традиційні та сучасні культурні практики, знання та життєвий досвід» [12; 13, с.

19]. Також у цьому документі зазначається, що «спадщина» є викликом для всього людства і управління нею «є відповідальністю конкретної громади або групи охоронців» [12].

На сьогодні прийнято документи на міжнародному та вітчизняному рівнях, які роз'яснюють сутність понятійно-термінологічного апарату спадщини ЮНЕСКО. Насамперед – це Конвенції про охорону спадщини ЮНЕСКО та інші міжнародні документи. Їх аналіз дозволяє виділити основні компоненти спадщини ЮНЕСКО (рис.1).

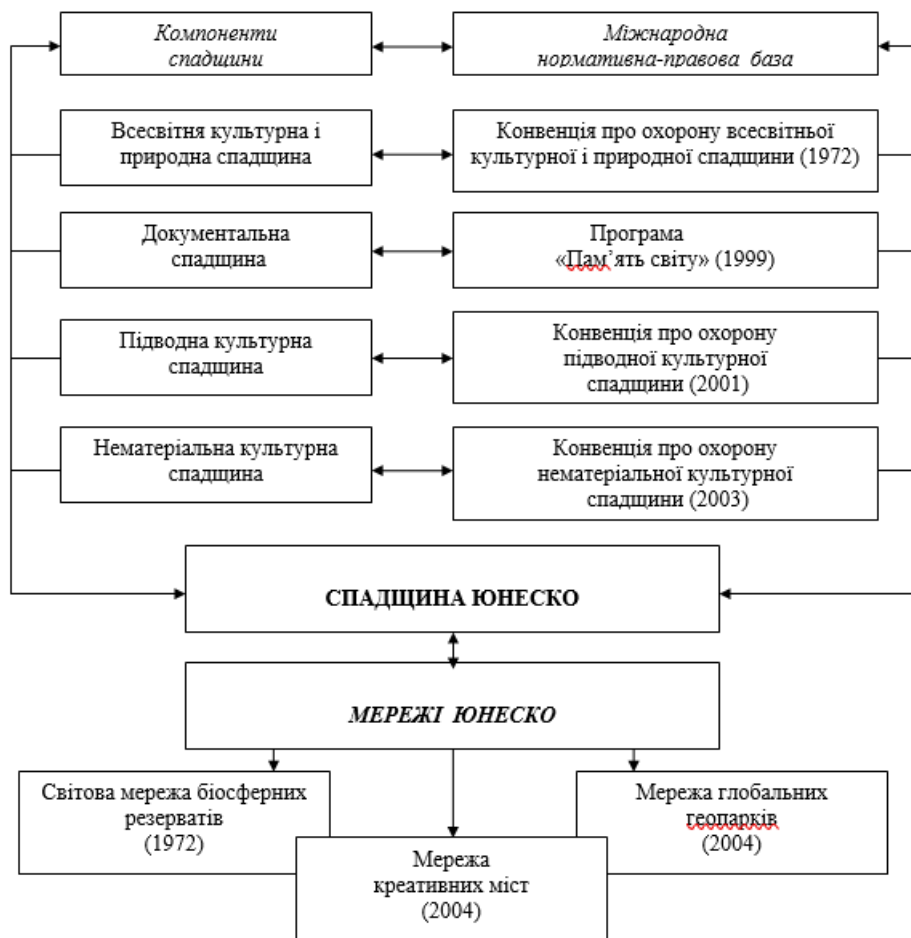

Рис. 1. Структурні компоненти спадщини ЮНЕСКО

Джерело: складено авторами на основі [14, 18, 21, 22, 28, 29, 30]

Розглянемо їх та проаналізуємо основний понятійно-термінологічний апарат та можливості залучення спадщини у туризм.

Основними компонентами спадщини ЮНЕСКО є Всесвітня культурна і природна спадщина, документальна спадщина, підводна культурна спадщина, нематеріальна культурна спадщина, які регулюються відповідними міжнародними нормативними документами. Окрім цього, створені «Мережі ЮНЕСКО», які, на наш погляд, теж є складовою спадщини і можуть бути залучені у туристичну діяльність.

Всесвітня культурна і природна спадщина регулюється Конвенцією про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини – міжнародним договором, прийнятим Генеральною конференцією ЮНЕСКО 16 листопада 1972 р. у Парижі на 17 сесії. В Україні Конвенцію ратифіковано Верховною Радою 4 жовтня 1988 р. (Указ Президії Верховної Ради від 04.10.1988 р. № 6673-XI) [14].

Місія Конвенції сформульована у восьми позиціях та спрямована на заохочення країн підписати документ: зберігати кращі зразки світової цивілізації, унікальне природне середовище, та надавати організовану, конструктивну, кваліфіковану допомогу у цьому процесі, підключаючи місцеве населення та міжнародну спільноту [15].

Головна особливість Конвенції – це об'єднання в одному документі збереження природи та культурних цінностей людства, захист яких відбувається на міжнародному рівні. Винятковість Конвенції полягає у так званому «універсальному застосуванні», де її об'єкти належать всій цивілізації, незалежно від території. Визначено п'ять стратегічних цілей документу (The "Five Cs"), а саме: 1) достовірність; 2) консервація; 3) нарощування потенціалу; 4) спілкування; 5) спільноти [16].

Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини складається з восьми розділів і тридцяти восьми статей, в яких пропонується визначення понять «культурна спадщина», «природна спадщина»; прописуються основні зобов'язання держав-учасниць щодо охорони спадщини на національному та міжнародному рівнях; регламентується створення Міжурядового комітету всесвітньої культурної і природної спадщини та Фонду, прописується їхня діяльність; висвітлюються умови і форми надання міжнародної допомоги державам-учасницям, значення просвітницьких програм; підкреслюється важливість звітності; наголошується на організаційних питаннях щодо реалізації документу та ін. [14].

Отже, визначення понять щодо Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО регулюється саме даною Конвенцією. Відповідно до вищезначеного документу під «культурною спадщиною» розуміються: «пам'ятки», «ансамблі», «визначні місця» (ст. 1); під «природною спадщиною» розуміються: «природні пам'ятки», а також «геологічні й фізіографічні утворення й суворо обмежені зони», ще й «природні визначні місця чи суворо обмежені природні зони» (ст. 2) [14].

Даний документ був прийнятий ще у 1972 р., що сприяло найбільшій популярності саме цього типу спадщини. На сьогодні Всесвітня культурна і природна спадщина має не тільки потужний потенціал, який використовується в туризмі, але й можливості для подальшого розвитку.

Всесвітня спадщина ЮНЕСКО згрупована у три списки спадщини: Список всесвітньої спадщини; Список всесвітньої спадщини, що перебуває під загрозою; Попередній список.

Саме об'єкти Списку всесвітньої спадщини мають колосальні можливості для залучення у туристичну діяльність. На 01.01.2022 р. він складається із 1154 об'єктів, із яких 897 культурні, 218 – природні, 39 – змішані [17]. Більшість об'єктів стали популярними туристичними дестинаціями у всьому світі, серед яких: всесвітньовідомі музеї, історичні центри міст, міста-музеї, сакральні споруди, об'єкти палацово-паркового і садово-паркового мистецтва, національні заповідники тощо.

На території України 7 загальновідомих об'єктів (6 культурних, 1 природний), що входять до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Серед усіх видів спадщини Всесвітня культурна і природна спадщина, у складі туристичного продукту, є найпопулярнішою на ринку туристичних послуг. Кількісний показник спадщини щороку має тенденцію до збільшення, що надає можливість залучати у туризм об'єкти з більш вагомим статусом.

Документальна спадщина регулюється програмою «Пам'ять світу» засновану ЮНЕСКО у 1992 р., метою якої є збереження документальної спадщини. Головна місія визначається у трьох основних постулатах: 1) збереження документальної спадщини найбільш прийнятними методами; 2) надання до спадщини всебічного доступу; 3) сприяння популяризації документальної спадщини у всьому світі [18].

Сутність поняття «документальна спадщина» тлумачиться у документі ЮНЕСКО «Рекомендація щодо забезпечення збереження та доступу до документальної спадщини, у тому числі, в цифровій формі» [19], який був прийнятий на Генеральній конференції ЮНЕСКО у 2015 р. на 38-й сесії.

У даному документі зазначається, що «документальна спадщина фіксує розвиток людської думки і подій, еволюцію мов, культур, народів і їх розуміння світу», та підкреслюється її важливість для світової культури [19].

Створено Реєстр «Пам'ять світу», де відповідно до критеріїв, внесені документи, які мають світове значення та видатну універсальну цінність. Україна є учасником цієї програми. До міжнародного реєстру включено чотири документи від України: 1) Збірник єврейського музичного фольклору (1912-1947); 2) Документальна спадщина, пов'язана з аварією на Чорнобильській АЕС; 3) Архіви Радзивіллів та Несвіжська бібліотечна колекція; 4) Акт Люблінської унії. Два останні документа є надбанням декількох держав [20].

У туристичній діяльності – це може бути предметом наукового туризму.

Підводна культурна спадщина регулюється Конвенцією про охорону підводної культурної спадщини. Це міжнародний договір, прийнятий Генеральною конференцією ЮНЕСКО 2 листопада 2001 р. у Парижі на 31 сесії. В Україні Конвенцію ратифіковано 20 вересня 2006 р. (Закон України від 20.09.2006 р. № 164-V) [21].

У документі зазначається, що «підводна культурна спадщина» є складовою культурної спадщини людства та «особливо важливий елемент історії народів і націй». Головна мета Конвенції – це забезпечення охорони підводної культурної спадщини на міжнародному рівні. Відповідно до Конвенції (ст. 2) «підводна культурна спадщина» означає всі сліди людського існування, які мають культурний, історичний або археологічний характер і частково або цілком, періодично або постійно знаходяться під водою протягом не менше 100 років», та уточнюється складова підводної культурної спадщини, компонентами якої є: залишки людської цивілізації, транспортні засоби, які виділяються окремо, та «предмети доісторичного характеру» [21].

Підводна спадщина, на нашу думку, може стати важливим ресурсом для розвитку дайвінгу, підводного культурно-пізнавального туризму, наукового історичного та інших видів і різновидів туризму.

На сьогодні проблемою є те, що не існує загального списку у світовому масштабі об'єктів підводної культурної спадщини, це прерогатива держав-учасниць програми на місцевому рівні, що ускладнює її залучення у туризм.

Нематеріальна культурна спадщина регулюється Конвенцією про охорону нематеріальної культурної спадщини – міжнародним договором, що прийнятий Генеральною конференцією ЮНЕСКО 17 жовтня 2003 р. у Парижі на 32 сесії. В Україні Конвенцію ратифіковано 6 березня 2008 року (Закон України від 06.03.2008 р. № 132-VI) [22].

Нематеріальну культурну спадщину називають «живою спадщиною», тому що вона, включаючи традиції та «живі вирази», передається від покоління до покоління. Нематеріальна культурна спадщина є надзвичайно вразливою до її експлуатації. Міжурядовий комітет нематеріальної культурної спадщини восени 2015 р. на десятій сесії затвердив дванадцять етичних принципів захисту нематеріальних цінностей [23].

Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини складається з дев'яти розділів і сорока статей, у яких визначаються цілі документа, пропонується інтерпретація термінів «нематеріальна культурна спадщина», «охорона», «держави-учасниці», розкриваються прояви НКС; називаються органи Конвенції та прописуються повноваження; описуються особливості охорони НКС на національному та міжнародному рівнях, перераховуються списки Конвенції; визначається сутність міжнародного співробітництва та охорони; розкриваються характер та ресурси Фонду нематеріальної культурної спадщини; надається інформація про звітність, перехідні та прикінцеві положення та ін. [22].

Отже, відповідно до ст. 2 (п.1) Конвенції «термін «нематеріальна культурна спадщина» «означає ті звичаї, форми показу та вираження, знання та навички, а також пов'язані з ними інструменти, предмети, артефакти й культурні простори, які визнані спільнотами, групами й у деяких випадках окремими особами як частина їхньої культурної спадщини» [22]. Також наголошується, що вона «передається від покоління до покоління», підкреслюється, що НКС «постійно відтворюється спільнотами та групами під впливом» оточення, природи та історії, формуючи «почуття самобутності та наступності», й сприяє «повазі до культурного різноманіття й творчості людини» [22].

Також документом визначені «галузі», де «проявляється» нематеріальна культурна спадщина (ст. 2, п.2): а) усні традиції та форми вираження, зокрема мова як носій нематеріальної культурної спадщини; б) виконавське мистецтво; в) звичаї, обряди, святкування; г) знання та практика, що стосуються природи та всесвіту; д) традиційні ремесла» [22].

Нематеріальну культурну спадщину складають три списки: Список нематеріальної культурної спадщини, що потребує термінової охорони; Репрезентативний список нематеріальної культурної спадщини; Реєстр належної практики захисту. Загальна кількість елементів НКС (на 01.07.2022 р.) – 630 [24], із яких 529 елементів є складовими Репрезентативного списку нематеріальної культурної спадщини. Саме елементи цього списку мають великі можливості для використання у туризмі.

Нематеріальна культурна спадщина – це значний ресурсний потенціал для розвитку туризму, який має необмежені можливості для використання. Вона користується величезною популярністю у туристів і є складовою туристичного продукту. Зокрема, найбільш привабливі для споживачів туристичних послуг такі як гастрономічна спадщина, свята та фестивалі, традиційні ремесла, виконавське мистецтво тощо.

В Україні 5 елементів НКС (на 01.07.2022 р.), які знаходяться під охороною ЮНЕСКО у двох списках. У Списку НКС, що потребує термінової охорони 2 елементи: 1) Козацькі пісні Дніпропетровщини (2016); 2) Культура приготування українського борщу (2022). У Репрезентативному списку НКС 3 елементи: 1) Петриківський розпис – українське декоративно-орнаментальне малярство XIX–XXI ст. (2013); 2) Традиція Косівської мальованої кераміки (2019); 3) Кримськотатарський орнамент Орьнек (2021) [25].

Всі елементи є популярними у туристів, особливо український борщ, петриківський розпис та косівська кераміка. У Національному переліку НКС на сьогодні 26 елементів, які активно можна долучати до туристичної діяльності [26].

Окрім вищезазначених міжнародних проєктів, під егідою ЮНЕСКО створені: Мережа креативних міст, Світова мережа біосферних резерватів (в рамках програми «Людина і біосфера»), Мережа глобальних геопарків, які, на нашу думку, є складовою культурної та природної спадщини та мають потужний потенціал для залучення у туристичну діяльність.

Програма ЮНЕСКО «Людина і біосфера» започаткована у 1972 р. з метою гармонізації взаємовідносин між людиною та природою у контексті сталого розвитку світових екосистем. У рамках цієї програми сформувався глобальний рух, була заснована **Світова мережа біосферних резерватів ЮНЕСКО**, яка на сьогодні нараховує 727 об'єктів у 131 країні світу, у тому числі – 22 транскордонних. Україна є учасником цієї програми і має на своїй території вісім біосферних резерватів, із яких, чотири – транскордонні: Чорноморський (1985 р.), «Асканія-Нова» (1985 р.), Карпатський (1993 р.), «Східні Карпати» (1999 р.), Дунайський (1999 р.), Деснянський (2009 р.), «Розточчя» (2011 р.), Шацький (2012 р.) [28].

Мережа креативних міст ЮНЕСКО заснована у 2004 р. та має у своєму складі 246 міст, діяльність яких спрямована на розвиток творчості у своїх стратегічних планах для сталого розвитку. Мережа включає сім творчих сфер: ремесла і народні мистецтва, медіа-мистецтво, кіно, дизайн, гастрономія, література, музика. Три міста України є учасниками цієї мережі: Львів (2015 р.) та Одеса (2019 р.), що отримали статуси міста літератури ЮНЕСКО, та Харків (2021 р.) – міста музики [29].

Мережу глобальних геопарків ЮНЕСКО сформовано у 2004 р. силами сімнадцяти європейських країн та Китаю, хоча діяльність розпочато ще в 2001 р. У мережі передбачено збереження геологічних зон, унікальних геологічних куточків земної кулі, природоохоронна діяльність у поєднанні зі сталим розвитком та залученням територіальних громад до місцевого управління. Мова йде про геологічну спадщину. Даний термін згадується на офіційному сайті, але визначення його відсутнє. У 2015 р. на Генеральній конференції ЮНЕСКО було ратифіковано створення нового знаку даної мережі геопарків. На сьогодні у світі нараховується 169 глобальних геопарків, які розташовані у 44 країнах світу. Глобальні геопарки активно використовуються у туристичній діяльності для організації різноманітних видів і різновидів туризму. Дана мережа продовжує активно розвиватися. Україна не є учасницею проєкту, хоча має на своїй території значні ресурси геологічної спадщини, у т.ч. для залучення у туристичну діяльність [30].

Україна ратифікувала практично всі вищезазначені документи, що підкріплено на законодавчому рівні. У цілому питання збереження та управління спадщиною регламентуються Конституцією України, міжнародними договорами, ратифікованими Верховною Радою, українським законодавством про спадщину.

На основі ґрунтовного аналізу структурних компонентів спадщини ЮНЕСКО можна стверджувати, що усі вони мають значний потенціал для розвитку туризму, а тому їх варто віднести до туристичного ресурсу. Отже, **спадщина ЮНЕСКО як туристичний ресурс** – це сукупність кращих здобутків світової цивілізації природного та антропогенного походження з видатною універсальною цінністю, яке є надбанням людства у планетарному масштабі, знаходиться під охороною ЮНЕСКО, що закріплено відповідними міжнародними документами, і може бути використаний для створення туристичного продукту з метою організації різних видів і різновидів туризму.

Також слід зазначити, що на сьогодні у зв'язку з агресією Росії проти України спадщина ЮНЕСКО, національна спадщина перебуває під загрозою знищення. За повідомленням ЮНЕСКО, в Україні з початку війни зруйновано 150 культурних об'єктів, серед яких: «70 культових споруд, 30 історичних будівель, 18 культурних центрів, 15 пам'ятників, 12 музеїв та 7 бібліотек» [31]. Зокрема, значних ушкоджень зазнав Харків (місто-музики ЮНЕСКО), у якому знищений його історичний центр, під загрозою перебувають всі міста та населені пункти України.

Як показує досвід, міжнародні правоохоронні інституції не діють. Зупинити знищення спадщини проблематично. Терміново потрібно переглядати правові норми, міжнародні договори, розробляти дієву систему міжнародної безпеки.

Висновки. Спадщина ЮНЕСКО – широке узагальнене поняття, ключовою характеристикою якої є її універсальна цінність, що є здобутком світової цивілізації і знаходиться під міжнародною охороною.

Основними структурними компонентами спадщини ЮНЕСКО є Всесвітня культурна і природна спадщина, документальна, підводна культурна, нематеріальна культурна спадщина, які регулюються відповідними міжнародними нормативними документами.

Загальний потенціал спадщини ЮНЕСКО є потужним туристичним ресурсом для використання у туристичній діяльності. Спадщиною з найбільш широкими туристичними можливостями є Всесвітня культурна і природна спадщина та нематеріальна культурна спадщина, які широко використовуються у створенні туристичного продукту. Але існують широкі можливості використання у туристичній діяльності й інших компонентів спадщини ЮНЕСКО.

«Мережі ЮНЕСКО», на наш погляд, теж є компонентом спадщини, складають унікальні здобутки світової цивілізації, мають потужний туристичний потенціал і можуть бути більш широко залучені у туристичну діяльність.

Україною ратифіковані практично всі ключові Конвенції щодо спадщини ЮНЕСКО, програмні документи, окрім документів щодо Мережі глобальних геопарків, завдяки якій можна було б охороняти геологічну спадщину на території України у міжнародному контексті.

Враховуючи вищевикладене, запропоновано визначення поняття «Спадщина ЮНЕСКО як туристичний ресурс».

На міжнародному рівні необхідно переглянути механізми правового захисту спадщини, її регулювання, особливо у період військової агресії.

Список використаних джерел

1. Антоненко В.С., Крупа І.П. Культурна спадщина як історико-культурний та науково-пізнавальний ресурс туризму : проблемні питання. *Географія та туризм*. 2012. Вип. 20. С. 37–44.
2. Зараховський О. Культурна спадщина як туристично-екскурсійний ресурс: основні категорії та класифікаційні ознаки. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв*. Серія : Туризм 2019. Т 2. № 2. С. 117–125.
3. Зараховський О.Є., Неїленко С.М. Світова спадщина ЮНЕСКО в Україні: об'єкти та претенденти включення до списку. *Географія та туризм*. 2019. Вип. 49. С. 14–23.
4. Зорінець С.Ю. Україна в ЮНЕСКО: перспективи співробітництва та діяльність щодо внесення об'єктів до Списку Всесвітньої спадщини. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія : Філософія, культурологія, соціологія. 2015. Вип. 9. С. 71–82.
5. Крупа І., Вишневська Г. Проблеми збереження культурної спадщини: зарубіжний та український досвід. *Українська культура : минуле, сучасне, шляхи розвитку*. Культурологія. 2020. Вип. 35. С. 227–232.
6. Поливач К.А. Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України / Наук. ред. Руденко Л.Г. К.: Інститут географії НАН України, 2012. 208 с.
7. Гаврилюк А.М. Державна політика у сфері туризму в Україні: соціогуманітарний вимір: монографія. Київ : Ліра-К, 2020. 428 с.
8. Босик З.О. Культурні практики зарубіжного досвіду з охорони нематеріальної культурної спадщини в контексті культурної політики. *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури*. 2015. Вип. 34. С. 3–10.
9. Аксьонова Н.В. Потенціал нематеріальної культурної спадщини в умовах глобалізації: стан і перспективи. *Географія та туризм*. 2020. URL: http://www.geolgt.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=314&Itemid=84&lang=uk
10. Дутчак О.І. Нематеріальна культурна спадщина ЮНЕСКО в Україні: перспективи використання в індустрії туризму. *Карпатський край*. 2017. № 1. С. 165–170.
11. Новий тлумачний словник української мови у трьох томах / укладачі В.Яременко, О.Сліпушко. К. : Видавництво «Аконіт», 2003. Т.3. 862 с.
12. International Cutltural Tourism Charter - Managing Tourism at Places of Heritage Significance. URL: https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/INTERNATIONAL_CULTURAL_TOURISM_CHARTER.pdf
13. Аналіз проблем у законодавчому регулюванні збереження та управління культурною та природною спадщиною в Україні / Підготовлено експертами Всеукраїнської Мережі ОГС для підтримки громад зі спадщиною під заг. ред. К. Рубановського. Івано-Франківськ, 2018. 158 с.
14. Конвенція про охорону Всесвітньої культурної і природної спадщини : від 04.10.1988 р. № 6673-XI. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_089

15. World Heritage. URL: <https://whc.unesco.org/en/about/>
16. The World Heritage Convention. URL: <https://whc.unesco.org/en/convention/>
17. World Heritage List. URL: <https://whc.unesco.org/en/list/>
18. Memory of the World. URL: <https://en.unesco.org/programme/mow>
19. Рекомендація щодо забезпечення збереження та доступу до документальної спадщини. URL: https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/r_u_2018_ua.pdf
20. Memory of the World. Ukraine. URL: <https://webarchive.unesco.org/20220320204054/http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/memory-of-the-world/register/access-by-region-and-country/ua/>
21. Конвенція про охорону підводної культурної спадщини : від 20.09.2006 р. № 164-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c52#Text
22. Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини : від 06.03.2008 р. № 132-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d69#Text
23. Ethics and Intangible Cultural Heritage. URL: <https://ich.unesco.org/en/ethics-and-ich-00866>
24. Browse the Lists of Intangible Cultural Heritage and the Register of good safeguarding practices. URL: <https://ich.unesco.org/en/lists>
25. Ukraine and the 2003 Convention. URL: <https://ich.unesco.org/en/state/ukraine-UA>
26. Національний перелік нематеріальної культурної спадщини. URL: <https://uccs.org.ua/natsionalnyj-reiestr-obiektiv/>
27. Ethics and Intangible Cultural Heritage. URL: <https://ich.unesco.org/en/ethics-and-ich-00866>
28. Biosphere Reserves. URL: <https://en.unesco.org/biosphere>
29. Creative Cities Network. URL: <https://en.unesco.org/creative-cities/>
30. UNESCO Global Geoparks (UGGp). URL: <https://en.unesco.org/global-geoparks>
31. Ukraine: over 150 cultural sites partially or totally destroyed. URL: <https://whc.unesco.org/en/news/2453>

References

1. Antonenko V.S., Krupa I.P. Kulturna spadshchyna yak istoriko-kulturnyi ta naukovy-piznavalnyi resurs turizmu : problemni pytannia. Heohrafiia ta turizm. 2012. Vyp. 20. S. 37–44.
2. Zarakhovskiy O. Kulturna spadshchyna yak turystychno-ekskursiyni resurs: osnovni katehorii ta klasyfikatsiini oznaky. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu kultury i mystetstv. Seriya : Turizm 2019. T 2. № 2. S. 117–125.
3. Zarakhovskiy O.Ie., Neilenko S.M. Svitova spadshchyna YuNESKO v Ukraini: obiekty ta pretendy vkiuchennia do spysku. Heohrafiia ta turizm. 2019. Vyp. 49. S. 14–23.
4. Zorinets S.Iu. Ukraina v YuNESKO: perspektyvy spivrobitnytstva ta diialnist shchodo vnesennia obiektiv do Spysku Vsesvitnoi spadshchyny. Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Seriya : Filosofiia, kulturolohiia, sotsiologiia. 2015. Vyp. 9. S. 71–82.
5. Krupa I., Vyshnevskia H. Problemy zberezhennia kulturnoi spadshchyny: zarubizhnyi ta ukrainskyi dosvid. Ukrainska kultura : mynule, suchasne, shliakhy rozvytku. Kulturolohiia. 2020. Vyp. 35. S. 227–232.
6. Polyvach K.A. Kulturna spadshchyna ta yii vplyv na rozvytok rehioniv Ukrainy / Nauk. red. Rudenko L.H. K.: Instytut heohrafiï NAN Ukrainy, 2012. 208 s.
7. Havryliuk A.M. Derzhavna polityka u sferi turizmu v Ukraini: sotsiohumanitarnyi vymir: monohrafiia. Kyiv : Lira-K, 2020. 428 s.
8. Bosyk Z.O. Kulturni praktyky zarubizhnogo dosvidu z okhorony nematerialnoi kulturnoi spadshchyny v konteksti kulturnoi polityky. Aktualni problemy istorii, teorii ta praktyky khudozhnoi kultury. 2015. Vyp. 34. S. 3–10.
9. Aksonova N.V. Potentsial nematerialnoi kulturnoi spadshchyny v umovakh hlobalizatsii: stan i perspektyvy. Heohrafiia ta turizm. 2020. URL: http://www.geolgt.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=314&Itemid=84&lang=uk
10. Dutchak O.I. Nematerialna kulturna spadshchyna YuNESKO v Ukraini: perspektyvy vykorystannia v industrii turizmu. Karpatskyi krai. 2017. № 1. S. 165–170.
11. Novyi tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy u trokh tomakh / ukladachi V.Iaremenko, O.Slipushko. K. : Vydavnytstvo «Akoni», 2003. T.3. 862 s.
12. International Cutltural Tourism Charter - Managing Tourism at Places of Heritage Significance. URL: https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/INTERNATIONAL_CULTURAL_TOURISM_CHARTER.pdf
13. Analiz problem u zakonodavchomu rehuliuanni zberezhenia ta upravlinnia kulturnoiu ta pryrodnoi spadshchynoiu v Ukraini / Pidhotovleno ekspertamy Vseukrainskoi Merezhi OHS dlia pidtrymky hromad zi spadshchynoiu pid zah. red. K. Rubanovskoho. Ivano-Frankivsk, 2018. 158 s.
14. Konventsiia pro okhoronu Vsesvitnoi kulturnoi i pryrodnoi spadshchyny : vid 04.10.1988 r. № 6673-KhI. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_089
15. World Heritage. URL: <https://whc.unesco.org/en/about/>
16. The World Heritage Convention. URL: <https://whc.unesco.org/en/convention/>
17. World Heritage List. URL: <https://whc.unesco.org/en/list/>
18. Memory of the World. URL: <https://en.unesco.org/programme/mow>
19. Rekomendatsiia shchodo zabezpechennia zberezhenia ta dostupu do dokumentalnoi spadshchyny. URL: https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/r_u_2018_ua.pdf
20. Memory of the World. Ukraine. URL: <https://webarchive.unesco.org/20220320204054/http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/memory-of-the-world/register/access-by-region-and-country/ua/>
21. Konventsiia pro okhoronu pidvodnoi kulturnoi spadshchyny : vid 20.09.2006 r. № 164-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c52#Text
22. Konventsiia pro okhoronu nematerialnoi kulturnoi spadshchyny : vid 06.03.2008 r. № 132-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d69#Text
23. Ethics and Intangible Cultural Heritage. URL: <https://ich.unesco.org/en/ethics-and-ich-00866>
24. Browse the Lists of Intangible Cultural Heritage and the Register of good safeguarding practices. URL: <https://ich.unesco.org/en/lists>
25. Ukraine and the 2003 Convention. URL: <https://ich.unesco.org/en/state/ukraine-UA>
26. Natsionalnyi perelik nematerialnoi kulturnoi spadshchyny. URL: <https://uccs.org.ua/natsionalnyj-reiestr-obiektiv/>
27. Ethics and Intangible Cultural Heritage. URL: <https://ich.unesco.org/en/ethics-and-ich-00866>
28. Biosphere Reserves. URL: <https://en.unesco.org/biosphere>
29. Creative Cities Network. URL: <https://en.unesco.org/creative-cities/>
30. UNESCO Global Geoparks (UGGp). URL: <https://en.unesco.org/global-geoparks>
31. Ukraine: over 150 cultural sites partially or totally destroyed. URL: <https://whc.unesco.org/en/news/2453>

Надійшла до редколегії 16.02.2022

Прийнята до друку 12.05.2022

Смирнов Ігор Георгійович, доктор географічних наук, професор

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна, e-mail: smyrnov_ig@ukr.net, ORCID ID: 0000-0002-6395-7251

Любіцева Ольга Олександрівна, доктор географічних наук, професорка

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна, e-mail: loa13@ukr.net, ORCID ID: 0000-0002-8508-9395

Гринюк Діана Юріївна, кандидат географічних наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна, ORCID ID: 0000-0003-3375-694X, e-mail: dianahryniuk@knu.ua

Степанець Інна Олександрівна,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна, ORCID ID: 0000-0002-2581-5615, e-mail: inna.stepanets@knu.ua

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ВОЛОНТЕРСЬКОГО ТУРИЗМУ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОГО СТАНУ В УКРАЇНІ ЧЕРЕЗ РОСІЙСЬКУ АГРЕСІЮ ТА ВІДРОДЖЕННЯ ТУРИЗМУ ПІСЛЯ ПЕРЕМОГИ (НА ПРИКЛАДІ М.КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО)

Метою статті є розкриття можливостей розвитку туризму, зокрема волонтерського, в умовах військового стану в Україні через російську агресію та потребу відродження туризму після Перемоги. Досліджено теоретичні аспекти волонтерства в процесі трансформації та адаптації його до потреб сучасного туризму та туризму військового часу з урахуванням інтересів тимчасово переміщених осіб. Представлено досвід та практику волонтерського туризму на прикладі перлини Поділля - м. Кам'янець-Подільський. Наголошено на необхідності продовження успішної практики відбудови і пристосування пам'яток архітектури міста під об'єкти туризму та упорядкування туристичної інфраструктури.

Методика дослідження. Полягає в систематизації потужного обсягу наукової, науково-публіцистичної, статистичної, картографічної інформації та власного волонтерського досвіду з використанням аналізу та синтезу множини літературних джерел щодо проблематики волонтерства та волонтерського туризму в реаліях військового часу. Методикою передбачено врахування потужного практичного досвіду просування комплексної туристичної дестинації на прикладі м. Кам'янець-Подільський, що вирізняє його ресурсну базу для розвитку культурно-пізнавального, національно-патріотичного, містичного, меморіального та інших видів туризму у волонтерському туристичному русі.

Результати дослідження. Виявлено важливість та необхідність долучення волонтерського туризму в м. Кам'янець-Подільський з метою популяризації вже розвинутих підвидів туризму та брендингу нових, що сприятимуть розвитку сталого туризму в умовах військового стану та прискоренню Перемоги.

Практична значимість. Полягає у розкритті сутності та значенні волонтерства і волонтерського туризму для розвитку і відбудови українських міст, зокрема, м. Кам'янець-Подільський в умовах військового стану. Також окреслюються можливості та необхідність вже зараз сприяти покращенню та оновленню туристичної інфраструктури, зокрема, шляхів сполучення, готельно-ресторанної мережі та ін. з урахуванням потреб тимчасово переміщених осіб. Такі пропозиції та досвід волонтерського туризму можуть бути масштабовані на інші міста України задля пришвидшення Перемоги.

Ключові слова. Волонтерство, волонтерський туризм, воєнний стан, сім замків Кам'янець-Подільського та околиць, спонсори, післявоєнний розвиток туризму.

Smyrnov Igor Georgiyovych,

Doctor of Geography Sciences, Professor

Lyubitseva Olha Olexandrivna

Doctor of Geographical Sciences, Professor

Hryniuk Diana Yuriivna, Candidate of Geographical Sciences

Stepanets Inna Olexandrivna, Candidate of Geographical Sciences

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine, e-mail: smyrnov_ig@ukr.net, ORCID ID: 0000-0002-6395-7251

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine, e-mail: loa_13@ukr.net, ORCID ID: 0000-0002-8508-9395

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine ORCID ID: 0000-0003-3375-694X, e-mail: dianahryniuk@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine ORCID ID: 0000-0002-2581-5615, e-mail: inna.stepanets@knu.ua

THEORY AND PRACTICE OF VOLUNTEER TOURISM IN THE CONDITION OF THE MILITARY STATE IN UKRAINE THROUGH RUSSIAN AGGRESSION AND THE REVIVAL OF TOURISM AFTER THE WAR (CASE OF CITY OF KAMYANETS-PODILSKYI)

The aim of the article is to reveal the possibilities of tourism development, in particular volunteer tourism, under the martial law in Ukraine due to Russian aggression and the need to revive tourism after the Victory. The authors investigate the theoretical aspects of volunteerism in the transformation process and its adaptation to the needs of modern tourism and wartime tourism, taking into account the interests of temporarily displaced people. The

experience and practice of volunteer tourism is presented on the example of the pearl of Podillia - the city of Kamianets-Podilskyi. The need to continue the successful practice of restoration and adaptation of the city's architectural monuments for tourism objects and improvement of tourism infrastructure has been emphasized.

Research methodology. It consists in the systematization of a powerful volume of scientific, scientific-journalistic, statistical, cartographic information and own volunteer experience using the analysis and synthesis of a number of literary sources regarding the issues of volunteering and volunteer tourism in the realities of wartime. The methodology provides for taking into account the powerful practical experience of promoting a complex tourist destination on the example of the city of Kamianets-Podilskyi, which distinguishes its resource base for the development of cultural and cognitive, national and patriotic, mystical, memorial and other types of tourism in the volunteer tourism movement.

Results of the research. The outcomes stressed the importance and necessity of introducing volunteer tourism in Kamianets-Podilskyi in order to promote already developed types of tourism and the branding of new ones. This will contribute to the development of sustainable tourism under martial law and accelerate the Victory.

Practical significance lies in the disclosure of the essence and importance of volunteering and volunteer tourism for the development and reconstruction of Ukrainian cities, in particular, Kamianets-Podilskyi under martial law. It also identifies opportunities and the need to already contribute to the improvement and renewal of tourism infrastructure, such as communication routes, hotel and restaurant networks, taking into account the needs of temporarily displaced persons. Such proposals and experiences of volunteer tourism can be scaled to other Ukrainian cities to accelerate Victory.

Keywords. Volunteering, volunteer tourism, martial law, seven castles of Kamianets-Podilskyi and its environments, sponsors, post-war tourism development.

Актуальність теми. В умовах воєнного стану в Україні через повномасштабну російську агресію розвиток туризму не зупинився. У цих складних умовах з'явилися нові можливості, зокрема так званий волонтерський туризм. На прикладі старовинного міста Кам'янця-Подільського, яке називають «туристичною перлиною» Поділля України, показано особливості волонтерського туризму для тимчасово переміщених осіб за допомогою студентів туристичних та інших спеціальностей. Запропоновано пропозиції та рекомендації щодо відродження туризму в місті Кам'янці-Подільському після війни. Місту Кам'янцю-Подільському з його унікальною ресурсною базою для розвитку різноманітних напрямків туризму приділяється багато уваги в туристичній, географічній та історичній літературі [1], проте це не відноситься до характеристики його середньовічних фортифікацій з можливостями розвитку воєнного, волонтерського туризму та відродження туризму після перемоги.

Літературні джерела. Включають як праці авторів з характеристики теоретичних питань волонтерства, волонтерського туризму в Україні, так і з ресурсної бази Кам'янця на Поділлі для розвитку різноманітних видів туризму, у т.ч. культурно-пізнавального, національно-патріотичного, містичного, меморіального тощо [1]; також, праці авторства подільських авторів, у т.ч. відомої дослідниці історичних пам'яток міста О.Пламєницької [2; 3; 4; 5; 7; 9], а також туристичні карти та путівники, у т.ч. польською мовою [6; 8; 11]. Використано рейтинг найкращих ресторанів України за 2021 р. [10].

Виклад основного матеріалу. Світовий досвід та практика економічної, соціальної і політичної стабільності розвинених країн підтверджує той факт, що географічне положення держави, природно-кліматичні ресурси, історичні пам'ятки та здобутки культури стають загальним благом завдяки туризму. Зважаючи на сучасні тенденції світового ринку туристичної галузі, підготовка фахівців у даній сфері є нагальною життєвою необхідністю. Безперечно, постійне професійне зростання та самоосвіта протягом професійного життя у сучасних системах лише додає новизни у диверсифікацію індустрії туризму в умовах існуючих вимог та викликів. Менеджер з туризму – це фахівець, який займається організацією, формуванням, продажем та обслуговуванням туристичного пакету вибагливих клієнтів. Нині це одна з найбільш затребуваних професій в індустрії відпочинку та розваг. На жаль, останні два роки ковідного та постковідного стану економіки держави вплинули на актуальність туристичної професії; даються взнаки також тенденції у розвитку громадського сектору послуг та сервісів за наслідками активної фази російсько-Української війни. Скажете, туризм не на часі? Частково – так. Нині маємо повну зупинку в'їзного туризму. Завмер фактично туристичний трафік ділового туризму, а локальний перетворився на міграцію внутрішньо переміщених осіб [11]. Проте, експертне середовище туризмологів «вбачають» туристичний Бум України попереду, за їх оптимістичною оцінкою, через рік після завершення війни Україна потрапить в Топ-5 країн світу для відвідування. Отже,

визнаємо досягнення менеджерів туризму на шляху до майбутніх «вершин» професії з вірою у швидку Перемогу. Одночасно, фіксуємо появу корисних видів діяльності відповідно до потреб часу. Проявів корисності нових видів діяльності вдається досягти за рахунок долучення до світового досвіду так званого «**волонтерського руху**», в тому числі, «**волонтуризму**». Світове співтовариство визнає волонтерський рух способом збереження та зміцнення загальнолюдських цінностей, реалізації прав і обов'язків громадян, особистісного зростання шляхом усвідомлення людського потенціалу. Значимість волонтерства в світовому вимірі підтверджується його визнанням ООН. Це суспільно-корисна діяльність на добровільній основі, яка повинна бути важливою складовою будь-якої стратегії, в тому числі, туристичної. Науковці, які займаються туризмом, описують зміну тенденцій із 3S (sun, sea, sand — сонце, море, пісок) на 3E (entertainment, excitement, education — розвага, схвилювання, освіта). Міркуємо, чи вписується волонтуризм в цей тренд? Розповсюдженість волонтерства у світі активізує науковий інтерес до даного феномену з боку спеціалістів різних дисциплін. Кожний із наукових підходів розглядає певні характеристики волонтерства та фокусується на окремих аспектах феномену [12,14]. Задля змістовного визначення волонтерства звернемося до його **етимології**. У перекладі з французької мови слово «volontaire» означає доброволець; той, що діє за своєю волею. З латинської voluntarius перекладається як «за власним бажанням». Термін «волонтерство» використовувався виключно у військовому контексті та стосувався людей, які добровільно вступали до лав військової служби. В іншому контексті слово почало використовуватися у 1630–1640 роках [12] та розумілося як робота, що виконується людьми, які не розраховують на будь-яку винагороду. У науковій площині розрізняють різноманітні визначеннями волонтерства, які відрізняються акцентами на певних аспектах. Так, дослідники Американського університету імені Дж. Хопкінса визначають волонтерство як «комплекс заходів, що реалізований у вільний час від роботи без будь-якої грошової компенсації». З погляду європейських дослідників, волонтерство – це сума безоплатних, добровільних дій, які громадяни здійснюють один для одного [13]. Британські вчені (Ф. Вардел, Дж. Лішман, Л. Валеї) визначають волонтерство як зобов'язання витратити свій час та енергію на благо суспільства, спільноти, оточуючих людей (не родичів), яке здійснюється за власним вибором, без очікування будь-якої матеріальної винагороди за працю [15, с. 26]. Західні дослідники акцентують увагу на систематичності діяльності на різних рівнях та на сутнісних характеристиках волонтерства – безоплатності та добровільності. Сучасний стан та особливості статусу волонтерського руху досліджували в різний час науковці різних держав: М. Бостанджогло, Р. Колосова, М. Фурлан, М. Слободская, Д. Еберлі, К. Хаджи-Міцева, О. Щокова; в узагальненні вітчизняного досвіду волонтерства можна виокремити праці О. Главник, Р. Вайнола, А. Капська, О. Карпенко, Г. Крапівіна, І.Лиховид, Т. Лях, Н. Івченко, І. Пінчук та інші. До визначення змісту понять «волонтуризм» долучалися також К.С.Павлюк, М. Геваковська, С.Н. Кобзова, В. П. Андрущенко; з'ясування причин, які спонукають людей до виконання волонтерської роботи, зокрема, займалися зарубіжні дослідники L. Conway, S. Ellis та А. Маслоу, Сара Томас, Джоан Інгрем [11,12,14,15].

Найвищим професіоналізмом фахівця в галузі туризму вважається вміння розшифрувати побажання клієнта. З метою досягнення бажаного результату менеджеру з туризму буде замало виконувати роль пасивного учасника процесу, який лише презентує товар. Потрібно заволодіти увагою клієнта, продемонструвати перспективи майбутніх вражень, проміряти разом про майбутній відпочинок і лише тоді запропонувати придбати якісну туристичну послугу [16]. У Парижі 14 вересня 1990 року на XI-му Конгресі волонтерів була прийнята Загальна декларація волонтерів. Аналіз зазначеного документу свідчить: це добровільний вибір, що виявляє особисті погляди і позиції; сприяє покращенню якості життя, особистому зростанню та поглибленню відчуття солідарності; сприяє більш збалансованому економічному та соціальному розвитку, а також створенню нових робочих місць та професій. У січні 2001 року у Амстердамі (Нідерланди) Міжнародною радою директорів Міжнародної Асоціації Волонтерських Зусиль на XVI Всесвітній конференції волонтерів прийнята Загальна декларація про волонтерську діяльність [11,12,14]. У Всесвітній Декларації Волонтерства відзначається, що волонтерська діяльність становить фундамент громадянського суспільства, привносячи в життя людей потребу в мирі, свободі, безпеці та справедливості.

Важливого значення, особливо в кризові періоди суспільного буття, набуває волонтерська діяльність, спрямована на зняття соціальної напруги шляхом підтримки найбільш знедолених категорій населення; забезпечення гідного існування громадян, які в силу об'єктивних обставин не здатні піклуватися про себе самостійно; «заповнення» недоліків державної соціальної політики, насамперед за рахунок оперативного реагування та надання ефективної адресної соціальної допомоги, що відповідає потребам і запитам конкретної людини; поширення гуманістичних та альтруїстичних ідей та настроїв в суспільстві тощо.

Волонтерство має потужний сенс у міждисциплінарній перспективі. Поряд із його науковими визначеннями, існують також визначення волонтерства у правовій площині, що є важливим з позиції правової регуляції волонтерської діяльності в певній країні та на міжнародному рівні. Значимість волонтерства в світовому вимірі підтверджується його визнанням ООН, як суспільно-корисної діяльності на добровільній основі, яка повинна бути важливою складовою будь-якої стратегії, націленої на вирішення проблем, особливо в таких сферах як боротьба з бідністю, стійкий розвиток, охорона здоров'я, упередження та вчасне реагування, соціальна інтеграція, подолання соціальної нерівності та дискримінації. Відповідні положення Резолюції ООН та рекомендація щодо підтримки волонтерського руху пропонують урядам всіх держав включити волонтерство в національні плани розвитку як компонент з досягнення цілей сталого розвитку [16,18,19]. Тип епізодичного волонтерства містить у собі поїздки за межі своєї країни для волонтерської діяльності і називається волонтуризм або волонтерський туризм. Він починає розвиватися у світі у 80-тих роках ХХ ст. На думку С. Веарінга, волонтери такого типу – це туристи, які з різних причин здійснюють організовану волонтерську діяльність, переважно допомагаючи або полегшуючи матеріальне становище бідних, відновлюючи якість природного середовища або досліджуючи аспекти суспільства чи природного середовища. Волонтерський туризм об'єднує в собі ознаки таких видів туризму, як екотуризм, постійний туризм, альтернативний туризм, пригодницький туризм, культурний туризм. Такий вид волонтерства, з одного боку, ґрунтується на тому, що організатори добровільно жертвують своїм часом, щоб працювати над проєктами, метою яких є поліпшення природного середовища та допомога місцевим спільнотам; з іншого боку – воно фокусується на розвитку особистості учасників такої діяльності за допомогою внутрішньої винагороди як власного внеску у відповідні проєкти [11,14,19].

Умовно весь спектр волонтерських проєктів можна розділити за видами діяльності, цілями та завданнями, які вони покликані вирішити:

- проєкти гуманітарної спрямованості – найбільш поширений спектр добровольчих ініціатив, що включає в себе різного роду види допомоги, в першу чергу соціально-консультативні та правозахисні послуги, для різних категорій населення; зокрема, як приклад, допомога різним категоріям іноземних туристів у здійсненні їх туристичної діяльності;
- проєкти екологічного спрямування, присвячені збереженню довкілля, подоланню наслідків техногенних аварій, підтримка діяльності національних парків та заповідників (наприклад, Volunteers In Parks);
- культурно-історичні ініціативи, спрямовані на збереження історичних пам'яток, культурного надбання країни у його матеріальних і нематеріальних проявах (проєкт «Historical Interpretation Volunteers»).

В Україні волонтуризм починає розвиватися у 2000-х роках. З'являються філіали міжнародних організацій, що займаються таким видом волонтерства (наприклад, організації AIESEC (від фр. Association internationale des étudiants en sciences économiques et commerciales), AEGEE (від фр. Association des Etats Généraux des Etudiants de l'Europe)), та українські організації, що займаються моніторингом можливостей у сфері волонтуризму (наприклад, громадська організація «Іскра») [20,21].

Усі вони певною мірою, відображають різні аспекти можливої співпраці громадських організацій, фахівців індустрії туризму та викладачів вищих навчальних закладів, що долучені до підготовки менеджерів туризму [11,14,18].

Проте, будь-яка сфера відносин потребує правового регулювання, зокрема волонтерська. Усе повинно бути в межах закону та відповідати принципу верховенства права як у будь-якій демократичній державі. В Україні діє чинний нормативно-правовий акт, який регулює волонтерську діяльність, це Закон України «Про волонтерську діяльність» від 19.04.2015 року, що

визначає її як добровільну, соціально спрямовану, неприбуткову діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги [16], а волонтерську допомогу визначає як «роботи та послуги, що безоплатно виконуються і надаються волонтерами та волонтерськими організаціями [16]. Законодавство у сфері волонтерської діяльності складається також з Конституції України, інших законів, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, та інших нормативно-правових актів, таких як: Загальна Декларація Прав Людини (1948 р.) та Міжнародна Конвенція про права дитини (1989 р.), у яких чітко зазначено, що «будь-яка людина має право вільно об'єднуватись у мирні асоціації» [11,14]. Якщо міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені цим Законом, застосовуються правила міжнародних договорів.

Відмінність між традиційним туристом і волонтером полягає в тому, що турист під час відпочинку є споживачем послуг, передбачених туристичним пакетом, а волонтер створює соціальні послуги, надаючи свою допомогу у місці перебування. Кожен п'ятий європейський турист готовий взяти участь у волонтерстві під час відпочинку. За результатами дослідження, 48% європейських респондентів не готові приділити багато часу волонтерській діяльності під час відпочинку, лише 7% – весь або майже весь відпочинок [17].

У світовій практиці громадські організації, які проводять волонтерську діяльність, об'єднуються з туроператорами, що сприяє збільшенню кількості волонтерських організацій та обсягів фінансових ресурсів. Для туроператорів об'єднання з волонтерськими організаціями є способом диверсифікації доходів. Водночас туроператори, працюючи на партнерських засадах з громадськими організаціями, діляться з ними своїм туристичним досвідом.

Водночас, органи місцевого самоврядування разом з громадськими організаціями та бізнесом спроможні формувати на основі взаємодії унікальні проекти, спрямовані на подальший саморозвиток та практичну адаптацію фахівців в галузі туризму та викладачів-туризмолів.

Саме волонтерський туризм посилює мотивацію на суспільно корисну діяльність, в тому числі – таку нетрадиційну для українців – волонтерство серед переселенців у туризмі; це шлях набуття нових корисних знань та вмінь, практичних навичок, що безперечно слугують саморозвитку, підвищенню власного рівня кваліфікації та проростають у брендингу українського туризму, популяризуючи його в світі. Отже, звернемось до досвіду вивчення туристичного потенціалу міста Кам'янець-Подільський в умовах військового стану з урахуванням особливостей і потреб волонтерського туризму.

Кам'янець-Подільський у недалекому минулому був повноправною столицею Поділля (Пониззя): у 1362-1395 рр. – князівства., з 30-х рр. XV ст. – воєводства у складі Польського королівства (пізніше Речі Посполитої); у 1672-1699 рр. – турецького ейялету (губернаторства) Османської імперії; з кінця XVIII ст. – Подільської губернії; у 1924-1940 рр. – області. Кам'янець-Подільський, який вважався в XV-XVIII ст. “ключом до Польщі”, був відомий усій Європі як “твердиня християнства”, “башта, створена рукою Божою”. Місто являло собою природню фортецю, яка була потужнофортифікована та мала дві головні групи фортифікацій: міські укріплення та замок (Старий і Новий). Географічне розміщення міста є унікальним і не має аналогів як в Україні, так і в Польщі: у глибокому каньйоні тече річка Смотрич (ліва притока Дністра), яка майже замкненим колом оточує скельний півострів. Середньовічна історична частина міста (Старе місто) з'єднується з рештою території тільки вузьким перешийком. Висота каньйону р. Смотрич сягає 30-40 м., ширина – 150-200 м. Природну міць міста, що мало стратегічне оборонне положення на півдні Поділля, люди доповнили фортифікаційними спорудами, що постійно посилювались та відновлювались. Довжина лінії оборони складала понад 4 км. Археологи твердять, що Кам'янець-Подільський виник у XII ст., коли на скельній кручі на захід від міста було споруджено невелике дерев'яне укріплення, а у XIII-XIV ст. (за часів Галицько-Волинського князівства) були збудовані перші кам'яні башти у Старому замку (збереглися фрагменти їхніх фундаментів). Літописні джерела приписують будівництво кам'яної фортеці литовським князям Коріатовичам (у другій половині XIV ст.) [2]. Татари, що часто здійснювали напади на Подільський край, навіть не намагались захопити саме місто. Коли Османська імперія встановила свою владу над Молдовою, і р. Дністер, що знаходилася на відстані всього 15 км від міста, стала кордоном між Польським королівством і Османською імперією, оборонне значення Кам'янця-Подільського значно зросло. Перший відомий опис Кам'янецького

замку відноситься до 1494 р. Тоді з боку міста він мав браму з баштою, у північній стіні була споруджена Польна брама. З опису 1544 р. відомо про інші башти замку – чотири кутових Папських башти, збудованих на початку XVI ст. і зафундованих Римськими понтифіками, з яких збереглася лише одна – створена за кошти Папи Римського Юлія II (1505 р.), на стінах якої і тепер можна побачити старовинний герб римської родини ДеллаРовере, з якої походив Юлій II. Пізніше ця башта отримала назву Кармалюкової, оскільки в 20-х рр. XIX ст. тут відбував покарання народний герой Устим Кармалюк. На захід від неї знаходяться башти Ковпак, Тенчинська, Ляська (кошти на будівництво якої дав архієпископ Ян Ляські). Військова міць цих башт посилювалася потужним оборонним муром, вздовж якого пізніше був прокладений шлях до міста. Найближче до міста знаходиться башта Нова східна (квадратна за формою з колодязем всередині). На її стіні є латинський напис: “1544, Боже, тобі єдиному слава. Іов Бретфус, архітектор”. У стіни башти вмонтовано кам’яні ядра в якості оздобы та символів військової міцї Старого замку. У північно-західному куті Старого замку знаходиться башта Рожанка, збудована 1505 р. на власні кошти єпископа Вроцлавського Креслава, про що свідчить вмурована в стіну таблиця з відповідним написом латиною. Між Рожанкою та Новою східною баштою знаходяться башти Лянцкоронська та Комендантська, підступи до яких захищає Північний бастион, який востаннє було відновлено в 1790 р., про що також сповіщає відповідна таблиця, вмонтована у стіну. Із західного боку замку у 40-х рр. XVI ст. споруджено башти Нову західну (Велику, 1542 р.) та, з’єднану з нею, Денну башту або башту св. Михайла. На Денній башті існувала дерев’яна вежа для спостереження. Раніше біля них була башта Мала західна, під якою у XVI-XVII ст. були порохові склади і від якої нині залишилися руїни. Між Великою та Малою баштами у стіні замку зберігся отвір, до якого підходив ланцюговий міст, що з’єднував Старий та Новий замки. Останній був зведений за проєктом та під керівництвом військового архітектора Теофіла Шомберга і належав до голландського типу укріплень, пристосованих до боїв з використанням артилерії. Новий замок складався з високих насипних земляних валів, які мали два напівбастиона з казематами та були оточені глибоким сухим ровом. Вали і рів були облицьовані камінням. Навіть сьогодні збереглася система переходів і казематів, а також більша частина кам’яних стін, які являли собою ескарпи і контрескарпи. Власне, на території Нового замку і проходила головна битва під час двотижневої облоги міста турецькими військами у серпні 1672 р. [3,30]. Тут тримали оборону біля тисячі захисників Кам’янця – піхота та драгуни, а всього гарнізон міста нараховував 1,5 тис. жовнірів. Турки мали п’ятикратну перевагу з артилерії та більш, ніж у 80 разів – у числі солдат. Вони здійснювали потужний артилерійський обстріл міста, знищуючи будинки та укріплення. Так, тільки на Новий замок щоденно падало 400 ядер та 200 мортирних гранат. Турецькі сапери здійснювали підкопи. Захисники міста вирішили відступити до Старого замку. 25 серпня турки здійснили підрив вибухівки під Великою західною баштою і почали штурм, який оборонці змогли відбити, але стало зрозуміло, що замок довго не протримається. Формально обороною міста керував подільський староста Микола Потоцький, але фактично керівництво здійснював полковник Єжі (Юрій) Володієвський. Почалися переговори з турками, але у цей час 26 серпня вибухнула башта Чорна. Загинуло біля 500 осіб, серед них керівник оборони міста, “Гектор кам’янецький” Є. Володієвський. Існує думка, що підрив порохів запасів здійснив командир артилерії замку Геклінг, який не зміг примиритися з капітуляцією замку і міста. В Османській імперії цю перемогу за розпорядженням султана Мехмета IV святкували три дні, натомість для Речі Посполитої це була трагедія, яку не пережив польський король Ян Казимир. На його могильному пам’ятнику, що знаходиться на паризькому цвинтарі St.Germain, навіть про це написано: «Почувши про взяття турками Кам’янця і не в змозі пережити цю поразку, помер 16 грудня 1672 р» [2].

Щодо міських укріплень, то перші оборонні башти та стіни з бійницями було споруджено у XV ст. Спочатку виник оборонний вузол, що прикривав в’їзд через долину річки Смотрич з півночі, який отримав назву Ляцької (Польської) брами. З південного боку в’їзд до міста захищав комплекс Руської брами, створений у XVI ст. Назва «Руська» відносилася до місцевого руського (українського) населення. Ці дві брами мали шлюзи, з допомогою яких можна було піднімати рівень води в річці. До складу оборонного комплексу Польської брами належало шість башт, з’єднаних мурами (4 – на березі р. Смотрич з боку міста, 2 – на протилежному березі), барбакан (укріплення-пастка перед головними воротами) та міст з оборонною галереєю. Через повені в кінці XVIII ст. зруйнувався міст та були розібрані мури та деякі башти. Донині збереглися тільки три

башти: Надворотня з барбаканом, Наскельна та Настінна. До Польської брами провадила дорога долиною р. Смотрич (300 м вверх по течії) від броду, що знаходився під захистом Захаржевської башти (або Башти на броді), яка зберіглася. Від Польської брами дорога вела стрімко вгору – до башти Стефана Баторія – найбільш потужної в системі міських укріплень. Ця башта разом з прибудованими до неї брамами, мурами та бастіоном, що був збудований за часів турецької окупації міста (1672-1699 рр.) утворюють потужний оборонний вузол верхньої Польської брами (рис.1). Вона була споруджена ще в XVст., але в кінці XVI ст. перебудована та посилена коштом польського короля Стефана Баторія. Башта має 7 поверхів, при чому 2 верхніх були добудовані 1785 р. З двох сторін до неї прилягають прямокутні споруди, в одній з яких знаходиться тзв. Вітряна брама. Над нею є картуш з колись білого мармуру – таблиця з латинським написом “1585 р., збудована Стефаном Баторієм, К(королем) П(польським); 1785 р., відновлена і добудована Станіславом Августом, КІІ”.

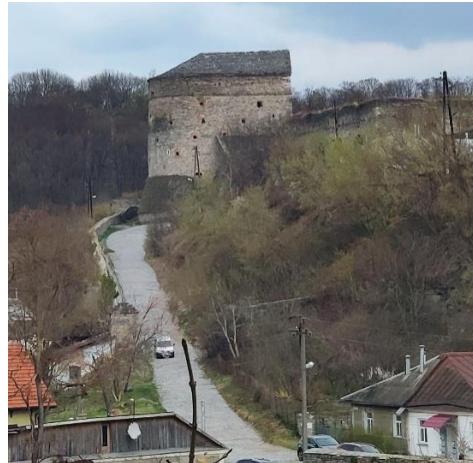

Рис.1. Верхня польська брама (башта Стефана Баторія, фото автора)

Фортифікаційний комплекс Руської брами включав 8 башт, барбакан, каземати та мури протяжністю 230 м, які повністю перетинали каньйон, та шлюзи (рис.2). Донині зберіглися Дозорна, Прибрамна та Прибережна башти, а також нижні яруси Надбрамної башти, барбакан та казематна куртина. Надбрамна башта має стіну, а на ній - таблицю з білого мармуру, на якій знаходиться добре збережений дотепер герб Польського королівства – Білий орел, який має на собі герб короля Станіслава Августа Понятовського. Під час оборони міста у 1672 р. гарнізон Руської брами складався з 230 вояків під командуванням летичівського стольника Станіслава Маковецького. Польську браму тоді обороняло лише 20 солдатів.

Рис.2. Фортифікаційний комплекс Руської брами (фото автора)

В XVI-XVIII ст. до оборонної системи міста також належали [4, 36]:

а) укріплення, що захищали вхід до міста з боку Старого замку (це батарея св. Терези, яку також називають Міський шанець або Вірменський бастіон, батареї св. Мартина та св. Михайла);

б) фортифікаційні споруди для захисту міста на оточуючих скелях (башти Гончарна, Різницька та Слюсарна – назви вказують на ремісничі цехи у Кам'янці, що відповідали за стан та зміцнення укріплень), батареї св. Григорія та Діви Марії;

в) Турецький бастион (форт Дальке), мур Гловера тощо.

В 1768-1785 рр. комендантом міста та прикордонних фортець Поділля був Ян де Вітте, інженер та архітектор [5, 112]. За його проектами з північного боку міста в 1778-1779 рр. Були збудовані нові порохові склади (місцевий арсенал), а на півдні в 1780-1788 рр. – казарми гарнізона. Цей чотирьохповерховий будинок якби утворює одне ціле з стрімкими скелями, що оточують місто. У місті цю споруду називають просто «казарми», а її історична назва - «Казарми Станіслава Августа» (напрошується порівняння з «Казармами Фердинанда» у Львові, але останні були зведені більше ніж 100 років пізніше, і нині функціонують). За радянських часів тут містилася тютюнова фабрика, нині споруда - в занедбаному стані (рис.3).

На цьому закінчимо дуже стислу характеристику середньовічних фортифікаційних споруд м. Кам'янець-Подільського, які, як видно з вищевикладеного, становлять унікальну ресурсну базу для розвитку як внутрішнього, так і міжнародного (іноземного) туризму, але потребують значних інвестицій та уваги з боку держави та місцевої влади для того, щоб забезпечити їх ефективне використання з метою розвитку туризму в м. Кам'янці-Подільському та взагалі на Поділлі та прилеглий частині Буковини (маємо на увазі Меджибізьський, Хотинський замки тощо).

Рис.3. Споруда «Казарм Станіслава Августа» (фото автора)

Як же живе в часи російської агресії проти України Кам'янець-Подільський, туристичне диво України №1? Це тилове донедавна місто через російські провокації у Придністров'ї зараз теж має шанси стати прифронтовим. Але поки що до нього курсували евакуаційні потяги з Києва, якими рухалися тимчасово переміщені особи – громадяни України, які покинули місця свого постійного проживання у Східній та Центральній Україні через загрози жажів російської агресії. Багато з цих людей хотіли б дізнатися більше про місто та місцевість, куди їх привела трагічна доля біженців. Тому крім оголошень про можливість отримання безкоштовно речей в стокових центрах для біженців, місцева влада могла б надавати оголошення для них про безкоштовні екскурсії, а точніше – безкоштовні пішохідні екскурсії по місту та околицях. Такий волонтерський туризм напевно користувався б значним попитом серед тимчасово переміщених осіб, яким часто не має чим зайняти свій вільний час, зокрема в суботи та неділі. У той же час можливість проведення таких екскурсій є дуже гарною нагодою проходження практик для студентів туристичних фахів (це рекомендація для кафедри туризму місцевого Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка), а також студентів інших фахів та ще одного місцевого університету – агротехнічного, де напевно діють краєзнавчо-туристичні гуртки (адже жити і вчитися у такому унікальному місті і не цікавитися його минулим не можливо), а також коледжів – архітектурно-будівельного, культури і мистецтв, індустриального, харчового та Центру професійно-технічної освіти). До речі, останній має у своєму складі Навчальний готельно-туристичний осередок. Така екскурсійна практика дозволила б поглибити знання студентів про туристичні ресурси свого міста та краю (в ході підготовки матеріалу для екскурсії), набути

навички спілкування з туристами, отримати інформацію про агресивні дії російських військ на Сході та Півдні України від безпосередніх свідків. Екскурсії могли б проводитись на підставі загально-кафедрального зразку або авторські – згідно наукових інтересів студентів – екскурсоводів. Теми екскурсій можуть охоплювати різноманітні напрямки туризму (туристичні ресурси міста і краю на це дозволяють): історико-архітектурний, середньовічно-оборонний, національно-патріотичний, воєнний, містичний, геотуризм (на прикладі каньйону р.Смотрич), екстремальний (скелелазання відвісними скельними стінами каньйону, політ на повітряних кулях, банді-джампінг) тощо. До такого волонтерського туризму могли б долучитися і співробітники Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець». За умови знаходження спонсорів – волонтерів можливі автобусні екскурсії до Хотинської фортеці та до м.Чернівців, або до м.Хмельницького та Меджибіжського замку, а також до смт Жванця на р.Дністер та руїн місцевого замку, до м.Мельниці-Подільської у Тернопільській області, де знаходяться Окопи Святої Трійці – бувші польські укріплення, побудовані в часи турецької окупації Кам'янця в кінціXVII ст. Жванецький замок та Окопи входять до числа семи замків околиць міста, екскурсії до яких можна запропонувати допитливим відвідувачам м.Кам'янця-Подільського[6]. Решту цього списку складають руїни колись могутнього замку в с.Панівцях (7 км відміста), замок та синагога оборонного типу XVII ст. у с. Сатанові (50 км), замок у м.Старокостянтинові (на північ від м.Хмельницького), руїни замків у с.Сутківцях та Чорнокозинцях (на відстані 20 та 15 км від м.Кам'янця-Подільського відповідно). Крім відвідин середньовічних замків цікавими можуть бути екскурсії до стародавньогоскельно-печерного монастиря Бакоти на р.Дністер, Національного природного парку «Подільські Товтри» (який увійшов до переліку «7 природних чудес України») та Природного заповідника «Медобори» (біля с.Сатанова).

Надамо коротку характеристику семи замків околиць Кам'янця-Подільського, про які згадувалось вище. Так у с.Панівці знаходяться руїни колись могутнього замку, виникнення якого відносять до XV ст. Близько 1590 р. Панівецький замок був розбудований кам'янецьким старостою Яном Потоцьким. У його маєтку знайшли притулок гнані в той час кальвіністи. Ними були зведені корпус колегіуму та кірха. На першому поверсі палацу в 1608 – 1621 рр. розміщувалася друкарня. Через своє стратегічно вигідне розташування твердиня привертала увагу завойовників: в 1621 та 1633 рр. замок витримав облогу турків, але невдовзі був захоплений козаками під проводом Ф.Джеджалія. 1661 р., у часи визвольної війни, один із захисників фортеці поляк Тшилатковський відкрив браму за обіцянку стати полковником козацьких військ, та козаки стратили його за зраду своїм воякам. Замок був спустошений в 1672-1699 рр., у період турецької окупації Поділля. З тих часів він почав руйнуватися і поволі втрачати своє оборонне значення, до наших часів збереглися північно-західна та південно-західна кутові вежі, а також фрагменти оборонних мурів.

Замок у с.Сатанів постав у 1430-1440 рр., як родовий замок Одровонжів. У XVI ст. нові господарі твердині Сенявські перебудували й укріпили її. Висота мурів сягала 11 м, товщина – 1,5 м, загальна площа 1,5 га. Міщани Сатанова брали активну участь у Визвольній війні 1648-1657 рр. Вони відчинили козакам на чолі з Б.Хмельницьким ворота містечка. Двічі замок завойовували турки, які винищили все міське населення, не пожалівши нікого. До наших днів зберіглася пам'ятка цієї трагедії – порубана турками ікона Христа в Юр'ївській церкві. 1722 р. замок був відбудований коронним гетьманом Адамом Сенявським з наміром захищати Поділля.

У с.Жванці знаходяться залишки колишньої прикордонної фортеці. Перші кам'яні укріплення на місті Жванецького замку існували ще за часів Київської Русі. Фортифікація перетворилася на п'ятикутну у плані фортецю за Михайла Язловецького, котрий з 1450 р. володів Жванцем. В 1621 р., в часи польсько-турецької війни тут перебував королевич Владислав разом з козацьким гетьманом Петром Сагайдачним під час повернення з Хотинського походу. Нині від Жванецького замку зберіглися фрагменти північної частини, де можна побачити руїни трьох веж.

В с.Окопи Тернопільської області зберіглися руїни фортеці, побудованої в 1679 р. коронним гетьманом Речі Посполитої Станіславом Яном Яблоновським. Вона називалася «Окопи Святої Трійці, блокада Кам'янця-Подільського». Твердиня розташовувалася так, що праворуч було видно Хотинську фортецю, а ліворуч – Жванецький замок.

Замок у м.Старокостянтинові був зведений в другій половині XVI ст. князем Костянтином Острозьким. Фортеця дозволяла контролювати майже 50-кілометрову ділянку східних кордонів, адже саме там проходив лиховісний Чорний шлях, яким сунула орда. Фортеця

була надзвичайно міцною і неприступною: її жодного разу не було захоплено. Навіть під час великого наступу 30-тисячного татарського війська 1618 р. замок вистояв. Замковий комплекс було розбудовано в 1636 р. До нього входили палац з оборонною вежею, церква з дзвіницею, в'їзна брама та оборонна стіна. Під палацом знаходились льохи з колодязями-камерами, що вели до річки. Тут був розташований арсенал для зберігання вогнепальної зброї.

У с. *Сутківці* знаходяться руїни замку XV ст., побудовані Федором Сутківським на горі над долиною р. Ушиці. Площа квадратного в плані замку невелика, бік квадрату – 60 м. З чотирьох веж до наших днів зберіглася лише одна – північно-західна. Товщина мурів сягала 3 м, товщина баштових стін – 3,5 м. На протилежному боці яру стояла Покровська церква, побудована на зразок фортеці. В інтер'єрах церкви збереглися фрески XVI ст. Сутківський замок разом з Покровською церквою є важливою пам'яткою українського оборонного зодчества.

Замок у с. *Чорнокозинці* був збудований князями Коріатовичами у другій половині XIV ст. Він був чотирикутний у плані, 80 м завдовжки, 50 м завширшки з півночі і 65 м – з півдня. З 1467 р. і майже до кінця XVIII ст. замок перебував у розпорядженні кам'янецьких єпископів, які влаштували тут свою літню резиденцію. У 1699 р. замок відбудували та розширили. До нашого часу збереглися залишки стін, руїни замкової башти, галереї першого поверху та брама початку XVIII ст.

Не можна обійти увагою і характеристику історичного містечка та фортеці *Меджибіж*. Це мальовниче містечко знаходиться між двома річками – Південним Бугом і Бужком – звідси і його назва. Перша письмова згадка про селище зустрічається в Іпатіївському літописі від 1146-1148 рр., коли київський князь Ізяслав Мстиславич передав у власність Святославу Всеволодовичу п'ять міст, серед яких і «Межибоже». За свою бурхливу і часом загадкову історію Меджибозька фортеця здолала багато загарбників. Але, як і у випадку Кам'янецької фортеці, всі вони – татари, турки, литовці, поляки, московити пішли з української землі, залишивши свій слід в історії міста і фортеці. На початку XVI ст. Меджибіж належав Анні Гербурт – прабабці польського короля Яна III Собеського. Починаючи з 1540-го р., майже два століття містечко перебувало у володінні могутнього шляхетського роду Сенявських, які відбудували замок, звели пишний палац і церкву, котрій судилося побувати і православною, і католицькою, і навіть мусульманською. В Меджибожі процвітали ремесла і торгівля: тут діяли ткацький, кушнірський, гончарний, кравецький, шевський і ковальський цехи. Місцеві мешканці мали торгівельні зв'язки з стародавнім містом Лева та Львівським братством, Києвом і Польщею. У 1593 р. Меджибіж отримав Магдебурзьке право. Місто під захистом фортеці жило бурхливим життям, міцніло, розбудовувалося і незабаром за чисельністю мешканців майже зрівнялося з тогочасним Києвом. На самому початку Визвольної війни українського народу 1648-1657 рр. Меджибозька фортеця була захоплена козаками на чолі з Максимом Кривоносом, але наступного року польські війська повернули її. Два рази – у 1651 та 1653 рр. у фортеці побував Великий гетьман українського козацтва Богдан Хмельницький з Військом Запорозьким. У 1657 р. Меджибіж став свідком капітуляції семигородського князя Дьордя II Ракоці – претендента на Польську Корону і союзника Богдана Хмельницького. В 1702 р. Меджибіж сильно постраждав від місцевого населення, коли повстанці взяли замок в облогу. Близько 1730 р. містечко перейшло у володіння князівського роду Чарторийських. На початку революції 1917 р. у Меджибожі розпочалася українізація частини царської армії генералом Павлом Скоропадським. З того часу почалася суто українська робота Скоропадського, котра врешті довела його до гетьманства. Меджибіж – одна з коликос хаcидизму: тут мешкав мандрівний філософ, іудейський духовний наставник Ізраїль Бешт (Баал Шем-Тов). До його могили щорічно на іудейські свята з'їжджаються хаcиди з усього світу. Сьогодні Меджибіж – містечко у Хмельницькій області. Про його колись могутнє і пишне минуле нагадують добре вцілілі міцні мури фортеці, увінчані баштами, залишки палацу князів Сенявських (на території фортеці), діюча православна церква, руїни костелу 1600-1632 рр. та келії домініканського монастиря.

Окрасою Меджибожа є стародавня добре збережена фортеця, виникнення якої відносять до XIV ст. Саме тоді вимурували замок, оточений земляними валами та ровами. Фортеці судилося стати важливою оборонною спорудою, під стінами якою закінчувались чимало ворожих нападів. У 1436 р., після приєднання Волинської землі до Польської Корони, Меджибозька фортеця належала князю Люборту Гедиміновичу, який зміцнив фортецю за зразком замку в Луцьку. 1539 р. замок перейшов у володіння роду Сенявських. Тоді з Кам'янця був запрошений видатний

архітектор Йов Претвич, який вдихнув у фортецю нове життя: її було перебудовано і значно розширено. При цьому архітектура замку є унікальною, оскільки не повторюється жодна стіна, жодна башта. У 1586 р. Рафаїлом Сенявським посеред двору фортеці був збудований костел. У славні та героїчні часи Визвольної війни 1648-1657 рр. Меджибіж разом із фортецею належав козакам. Сумнозвісним став для Меджибожа 1676 р., коли султан Мехмет IV вирішив вогнем і мечем помститися за смерть сина у Ладижині. Поділля палало. Меджибозьку фортецю захопили турки і хазяйнували тут до 1699 р., коли подільські землі були звільнені від їхнього панування. В першій половині XVIII ст. замок був відбудований князівським родом Чарторийських, котрі в той час володіли містом. Меджибозький замок має вільне планування. До його комплексу входять три вежі, кам'яні зубчаті мури, палац, декорований білокам'яною різьбою, житлові та господарські корпуси, а також кам'яна одноступовидна церква. Мури зберегли бійниці та гарматні амбразури різної конфігурації. Біля входу фортеці, впритул до західної стіни знаходиться ще один, прямокутний в плані палац, збудований наприкінці XVIII - початку XIX ст. Фортеця є зразком замків перехідного типу – від фортифікацій оборонного призначення до замків-палаців. Це пов'язано з розвитком тогочасної військово-інженерної справи. В 2001 р. фортеця була оголошена Державним історико-культурним заповідником «Меджибіж». Сьогодні тут ведуться археологічні дослідження, в результаті яких були знайдені старожитності Кам'яної доби, Трипілля, Київської Русі, пізнього Середньовіччя. У замковій церкві виявили біля 200 поховань XIV – XV ст.

Екскурсії до цих та подібних пам'яток українського оборонного зодчества були б особливо корисні для дітей шкільного віку, враження від яких та від перебування у м. Кам'янці-Подільському та його околицях назавжди закарбувалися б у пам'яті. У цьому контексті ще одна пропозиція для волонтерського туризму з нашого боку, а саме - викупити за кошти спонсорів наявні примірники та замовити друк додаткового накладу книги авторства Аніти Майданюк «Дітям про Кам'янець» [7], котра містить коротку історію цього прекрасного древнього міста Поділля, викладену у цікавій, доступній для дітей формі, з гарними ілюстраціями, та подарувати кожній дитині шкільного віку з родин тимчасово переміщених осіб, які завітали до Кам'янця (знову ж таки – шляхом надання оголошення про таку можливість біля стокового центру – з уточненням: для учасників екскурсій). А для дорослих відвідувачів міста найкращим сувеніром під час екскурсії був би короткий складаний путівник по м. Кам'янцю-Подільському з планом міста [8], що допоможе краще орієнтуватися на місцевості, знайти найкоротші маршрути з центру міста до Національного історико-архітектурного заповідника («Старе місто») та до Старого та Нового замків («Стара фортеця»). Знову ж таки тут потрібна допомога спонсорів, яких у Кам'янці, сподіваємось, не забракне. Прикладом може бути Дмитро Григорович Зволейко, видавець, один із фундаторів друкарської справи на Поділлі, директор підприємства «Видавництво Абетка – Світ», який підготував і видав тисячі книжок, серед яких чільне місце займають видання про рідне неповторне місто Кам'янець-Подільський [23 та ін.]. З ними можна знайомитися і придбати у найбільшому книжковому магазині міста – фірмовому «АБЕТКА», що знаходиться на одній з головних вулиць міста – Князів Коріатовичів. Сподіваємось, що дана стаття, її пропозиції та рекомендації стануть в нагоді багатьом містам і селам України, зокрема Західної, що відчувають нині в умовах російської агресії значний наплив вимушено переміщених осіб. Разом з тим, це є приклад можливостей розвитку туризму в Україні за сучасних складних обставин, в умовах воєнного стану та залучення студентів туристичних (і не тільки) фахів та вишів до цих процесів, а в подальшому – після перемоги і до відновлення туристичної галузі в країні.

У цьому контексті можна зупинитись на напрямках відновлення та розвитку туризму в м. Кам'янці-Подільському у майбутньому. На нашу думку, перше, що треба зробити (вже зараз!) - це відремонтувати хідники (тротуари) на вулицях міста, що є у знищеному стані навіть у центрі, не кажучи про окраїни. Ходити такими тротуарами, що являють собою маленькі товтри (кам'яно-асфальтові бугри) незручно та нищівно для взуття. Тому, до речі, велосипедами та самокатами (на відміну від Києва) вулицями Кам'янця місцева молодь не їздить – їм зручніше для цього проїжджі частини вулиць міста, де автомашин не так і багато (зате гордо встановлено світлофори) – за виключенням пр. Грушевського, вул. Привокзальної, князів Коріатовичів, Огієнка, Шевченка та деяких інших – нечисленних. Власне, проходячи вулицями міста, можна зауважити, що хідники на них колись-таки були – від зроблених ще за «губернських» часів (коли Кам'янець був центром Кам'янець-Подільської губернії) – це хідники з прямокутних кам'яних плит, встановлені

безпосередньо біля будинків, де у минулому, мабуть, містилися якісь важливі губернські установи – адміністративні (суди), медичні (лікарні), освітні (гімназії, у т.ч. приватні) тощо. Та вони становлять поодинокі винятки серед «моря» залишків асфальтового покриття тротуарів радянських часів, коли один неякісний асфальт накривався шаром іншого, а потім їх усіх «з'їдала» ерозія – як стихійна (переважно водна), так і антропогенна (амортизація від руху містян). В результаті маємо таку ситуацію, коли сучасний Кам'янець перетворився у «місто розбитих хідників». І це за умов, коли біля міста працює один з найбільших в Україні гірничо-цементний комбінат та асфальто-бетонний завод. Думається, місцева влада тут точно не доробляє, і для «туристичної перлини», як позиціонує Кам'янець місцева влада, така ситуація є неприйнятною. Тобто, на нашу думку перш, ніж запрошувати туристів (українських та іноземних) до міста, слід виконати якісний ремонт хідників на його вулицях. На важливість цього чинника розвитку туризму в містах вказують І. Кочеткова, О.Любіцева [24], які його зараховують до складників сприйняття туристом міського простору. Це сприйняття залежить, по-перше, від психічних характеристик самого туриста; по-друге, від достовірності отриманої ним інформації; нарешті, по-третє, від облаштованості, комфортності незнайомого для туриста міста. Як раз про останній складник і повинні дбати місцева влада і туристичний бізнес міста. Це означає, в першу чергу, інформаційну підтримку, наявність інформації, вказівників (кількома мовами, щоб турист міг обрати для себе мову спілкування), туристично-інформаційних центрів, які мають зорієнтувати туриста (буклети, картосхеми, додатки у гаджети), наявність QR-кодів на туристичних об'єктах з максимально можливою інформацією про них (можна навести приклад Львова, який це вже зробив). По-друге, це рівень сервісу в об'єктах індустрії туризму та гостинності – в закладах розміщення, харчування, дозвілля. По-третє, це якість екскурсій, їх різноманітність та професіоналізм екскурсоводів. І нарешті, це та сама «аура» міста, яку створюють його мешканці своїм способом життя, в якому відтворюється культура, самобутність та охайність самого міста (ошатні будинки, хороші дороги, *зручні тротуари* тощо). Узагальнено в фахових публікаціях це називають дизайном туристичного місця [25], який формується планово і створює та підтримує певний «образ міста». Відсутність такого дизайну, такого підходу до формування туристичного іміджу міста призводить здебільшого до негативних наслідків у сприйнятті його туристом.

І вже після цього можна говорити про розвиток готельно-ресторанної інфраструктури, яка представлена на сьогодні досить непогано: є у значній кількості великі та невеликі готелі та ресторани, кав'ярні, у т.ч. у підвальних приміщеннях відновлених історичних будинків Старого міста. До значних готелів міста сьогодні можна віднести «7 днів» (номерний фонд 218 од.), «Клеопатра» (83 од.), «Ксенія» (50 од.), «Україна» (50 од.) у центрі міста та «Reikartz» у Старому місті, а також кілька невеликих готелів: «Чотири сезони» (недалеко вокзалу), «Біля річки» (у Старому місті біля середньовічної башти – залишку фортифікацій Польської брами) та ін. Загальна місткість засобів розміщення дозволяє обслуговувати більше 4 тис. туристів щодобово та близько 1,5 млн. щорічно [26].

Туристична індустрія міста включала перед війною 21 туристичну фірму (зараз менше), а екскурсійні послуги надавали понад 70 кваліфікованих екскурсоводів. Інфраструктура гостинності налічувала 92 засоби розміщення, серед них понад 20 одиниць – заклади готельного типу. Впродовж останніх років відвідуваність туристів у місті коливалося в діапазоні 160-240 тис.осіб. Пікові показники відмічалися у 2008-2010 рр., а також у 2016-2017 рр. Зокрема 2016 р. до Кам'янця з туристичною метою завітало 248 тис.осіб, що наразі є рекордним показником за останні 25 рр. За цими досягненнями Кам'янець залишає далеко позаду усі інші міста Поділля, але, звісно, показники не виглядають захмарними у порівнянні з Києвом та Львовом (які приймали понад 2 млн гостей) і, навіть, польським Тарновом, який має таке ж населення, як Кам'янець (біля 100 тис.), але число туристів тут становить 1 млн/рік. Традиційно найбільшим попитом місто користується у польських мандрівників (60% від усіх іноземців), а також у туристів з Німеччини (11%) та США (8%). Загалом туризм є важливим іміджевим та економічним чинником для Кам'янця-Подільського: так, лише прямий туристичний збір міста у 2018 р. склав 264 тис.грн., а сума доходів від музейних об'єктів того ж року сягнула 5 млн грн. Загальні ж прибутки від туризму становлять 5% міського бюджету [27].

Досить багато у місті невеликих ресторанчиків та кав'ярень, приємною ознакою яких для туристів є традиційні українські страви, приготовлені за смачними домашніми рецептами (які навіть пахнуть дуже смачно, коли їх приносять з кухні – власні враження), але за помірними

цінами (значно нижчими, ніж у Києві, Одесі чи Львові) та з традиційно, як для провінції, великими порціями (млинці розміром з розкриту долоню, або м'ясо по-домашньому з шести шматків – у київських закладах відповідні порції на половину менші, та в півтора рази дорожчі). Зокрема такі позиції є в меню легендарного місцевого ресторану «Стара фортеця», що у Старому місті, та знаходиться в 4-х поверховому будинку бувшої синагоги, зведеної самісінько над каньйоном. А біля нього – пам'ятка архітектури – Гончарська башта з XV ст. з меморіальною табличкою та середньовічним гербом. На підтвердження наводимо меню однієї з кав'ярень Старого міста, де вказані порції та ціни (табл.1).

Таблиця 1.

Меню однієї з кав'ярень м.Кам'янця-Подільського*.

№	Назва страви	Порція (г/шт.)	Ціна (грн)
1.	Салат з капусти	150 г	35
2.	Картопля по селянські	200 г	35
3.	Мисливські ковбаски	3 шт.	75
4.	Шпикачки, обсмажені в тандирі	2 шт.	75
5.	Курячі стегна, смажені в тандирі	200 г	75
6.	Шишлик зі свинини	100 г	50
7.	Сухарики	50 г	15
8.	Соус часниковий для картоплі	-	20
9.	Соус томатний для шашлика	-	20

*Меню кав'ярні «Старе місто»

Недарма до ТОП-100 найкращих ресторанів України (станом на осінь 2021 р.) потрапив і ресторан м. Кам'янця-Подільського під назвою «Ніка», що знаходиться на вул.Старобульварній, 4 (середній чек: 350 грн.;кухня: українська, європейська). Завдяки незвичному інтер'єру цей кафе-ресторан по дорозі до Старої фортеці схожий скорше на казковий будиночок із минулого: на стінах висять чорно-білі фотографії старовинного міста, у приміщенні багато свічок, а гостьову залу прикрашають грамофон, плетені скатертини, фонтанчики, статуетки і навіть гамак. У меню – традиційні українські страви, приготовані за домашніми рецептами. Рекомендується спробувати «М'ясо в хлібині по-кам'янецьки» й запити його авторськими настоянками [10]. До речі у Львові місцеві настоянки з карпатських трав продаються у спеціальному магазині на площі Ринок і користуються значним попитом у туристів. Чому б цей досвід не перейняти і Кам'янцю? Не відстає від ресторану «Ніка» і кав'ярня «Під брамою», що біля Замкового мосту. Враховуючи реалії військового часу, її назву прикрашає табличка з обіцянкою безкоштовного обіду після перемоги усім бажаючим, а вже зараз кухарі кав'ярні готують безкоштовні обіди для переселенців в одній з місцевих шкіл (рис.4).

Рис.4. План-схема кав'ярні «Під брамою» (фото автора)

Висновки. Отже, можна порадиати продовжити успішну практику відбудови і пристосування пам'яток архітектури міста під об'єкти туризму: готелів (як готель «Біля річки»), кав'ярень (як кав'ярня «Під брамою»), а також сувенірних крамниць, екскурсійних бюро тощо. У цьому контексті яскравим прикладом можуть бути «Казарми Станіслава Августа», які знаходяться нині в аварійному стані та чекають на інвестора (рис.3). У цій 4-х поверховій, імпозантній, а нині

занедбаній споруді, можна було б створити цілий туристично-готельно-ресторанний комплекс (недалеко Руська брама) з спеціалізацією на екстремальному туризмі (напроти - чорні прямовисні стіни каньйону р.Смотрич висотою понад 30 м, на яких моглиб тренуватися туристи – завзяті шукачі гострих вражень та адреналіну тощо). Тут же доречним був би медичний заклад з обслуговування туристів та місцевих мешканців, оскільки подібного не має взагалі в усьому Старому місті. Список таких будівель можна продовжити, більшість їх знаходиться в Старому місті – тобто на території НІАЗ «Кам'янець».

На нашу думку, не сприяють розвитку іноземного туризму у місті і деякі місцеві побутові «міфи», які треба всіляко розвінчувати, на кшталт:

1. «Поляки українців вважають бидлом»: таке твердження, можливо, мало рацію у XVI-XVIII ст., коли Поділля знаходилося під владою Речі Посполитої, але не сьогодні, у XXI ст., коли сучасна Республіка Польща є країною рівних громадян різних національностей (у т.ч. українців, що у ній проживають), а різних магнатів, графів, князів і взагалі шляхетських титулів у сучасній Польщі давно немає (це залишилося в історії). Найкращим спростуванням такої думки є сучасна підтримка Польщею України у відбитті російської агресії, коли всебічна підтримка з польського боку надається Україні не тільки в гуманітарній сфері (гостинно прийнято понад 4 млн. біженців з України (з 5,5 млн. загалу) з наданням їм максимально можливої допомоги у питаннях розміщення та проживання, харчування, освіти для дітей, абітурієнтів, студентів), але й у військовій (так, Польща надала ЗСУ 150 САГ «Краб» та інше воєнне спорядження).

2. Усілякі контакти з польськими родичами чи знайомими, у т.ч. писемно-поштові, в соціальних мережах тощо, ще й польською мовою, деякими (на щастя, поодинокими) мешканцями Кам'янця можуть розцінюватися, як «шпигунство на користь Польщі» - у такому явищі відображаються як залишки «забобонів» з радянсько-сталінських часів (коли наявність родичів чи знайомих за кордоном викликала підозру влади з відповідною «увагою» до такої особи з боку спецслужб), так і низький рівень туристичної культури деяких пересічних містян (незнання іноземних мов, брак подорожей до інших країн, і, взагалі, нерозуміння культурно-туристичних цінностей сучасної світової цивілізації, до якої належить Україна, і через що наша країна чинить героїчний спротив російським агресорам, які прагнуть повернути російсько-сталінський режим в Україну).

Як повідомила 21.06.2022 р. у Фейсбуці очільниця ДАРТ (Державне агентство розвитку туризму України) Мар'яна Олесків, за перші 4 місяці 2022 р. сума туристичного збору в Україні зросла на 65% у порівнянні з аналогічним періодом минулого року і досягла 64 млн. 611 тис. грн. До п'яти областей з найвищою динамікою цього показника віднесено: Київ (зростання на 98%), Львівська обл. (відповідно на 268%), Закарпатська обл. (на 144%), Хмельницька обл. (на 65%) та Івано-Франківська обл. (на 48%). Як видно, за динамікою туристичного збору Хмельницька обл. входить до п'ятірки лідерів серед областей України, а лівову частку цього показника забезпечує власне м.Кам'янець-Подільський.

Список використаних джерел

1. Смирнов І.Г., Любіцева О.О.(2021). Розвиток Кам'янця на Поділлі, як комплексної туристичної дестинації: ресурси культурно-пізнавального, національно-патріотичного, містичного та меморіального туризму. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія. Вип. 4 (81). С. 47-55.
2. Трубочанінов С.В.(2004).Місто-фортеця/Люстрований нарис. (польськ.). К-П: Оіом. 12 с.
3. Пагор В.В. (2020). Битви за Кам'янець: publichistory.К-П: Видавць Панкова А.С.154 с.
4. Расцупкін О.І., Трубочанінов С.В. (2017). Кам'янець на Поділлі. К-П: ФОП Сисин Я.І.172 с.
5. Пламеницька О. (2005). Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі. К-П: АБЕТКА. 251 с.
6. Кам'янець-Подільський, Хотин, Меджибіж. Туристична карта (2011). К.: ТОВ ВМК «Ортелій».
7. Майданюк А. (2015). Дітям про Кам'янець. Кам'янець-Подільський: В-во Абетка, ФОП Сисин Я.І. 44 с.
8. Кам'янець-Подільський - місто-музей (історія, культура, туризм). Туристична карта (2015). Тернопіль: Наш Світ.
9. Юрков В., Юркова Г. (2011). 7 чудес Кам'янця на Поділлі (дійсність і легенди). Кам'янець-Подільський: ПП Зволейко Д.Г.56 с.
10. ТОП-100 найкращих ресторанів України (2021). НВ, №35. 23 вересня.
11. Hryniuk Diana, Havrilova Yanina (2022) Professional training and self-development in tourism education in the context of reforms in Ukraine. Theoretical and methodological approaches to the formation of a modern system of national and international enterprises, organizations and institutions' development (2nd ed.). Collective scientific monograph. Edition 2. Primedia eLaunch. Dallas. USA pp. 2-14. URL: <https://doi.org/10.36074/tmafmsoid.ed-2.15>
12. Volunteer. Online Etymology dictionary. URL: https://www.etymonline.com/word/volunteer#etymonline_v_50003 (дата звернення: 16.07.2022)
13. Salamon L., Sokolowski S., Haddock M. Measuring the economic value of volunteer work globally: concepts, Estimates, and a roadmap to the future. Annals of Public and Cooperative Economics, 2011. Vol. 82. N3. p. 225. URL: <http://ccss.jhu.edu/wp-content/uploads/downloads/2011/10/Annals-Septmeber-2011.pdf> (дата звернення: 16.07.2022)
14. Viktoriia Kiptenko, Maria Rastvorova (2022) Volunteering experience in professional training of travel and tourism labour force: current challenges and responses. Theoretical and methodological approaches to the formation of a modern system of national and international enterprises, organizations and institutions' development (2nd ed.). Collective scientific monograph. Edition 2. Primedia eLaunch. Dallas. USA. URL: <https://doi.org/10.36074/tmafmsoid.ed-2.16>

15. Hryniuk D. Yu., Hryniuk T. A. (2020). Economic and geographical aspects of the study of the competitiveness of the region // Economic Development: Global Trends and National Peculiarities. – Collective monograph. – Kielce, Poland: "Publishing House "Baltija Publishing", 2020. – Vol 2. - P. 302-318. ISBN 978-9934-588-61-7. DOI: 10.30525/978-9934-588-61-7-21. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/book/59>
16. Закон України «Про волонтерську діяльність» (№ 246-VIII від 05.03.2015). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text> (дата звернення: 16.07.2022)
17. Євроінтеграційний портал. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/evvointehratsiia/osvita>
18. Гринюк Д.Ю., Степанець І.О., Борисова О.В. (2022). Туристичне краєзнавство: Гадяч та його околиці Навчальний посібник. Київ. КНУ. 123с. URL: <https://geo.knu.ua/wp-content/uploads/2022/06/posibnyk-turystychno-krajeznavstvo-gadyach-ta-jogo-okolytzi-2022.pdf>
19. One Planet Sustainable Tourism Programme (2020). One Planet Vision for a Responsible Recovery of the Tourism Sector. One Planet. URL: <https://webunwto.s3.eu-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/2020-06/one-planet-vision-responsible-recovery-of-the-tourism-sector.pdf>
20. Молодіжна громадська організація «Іскра». URL: <https://www.facebook.com/ngo.iskra/> (дата звернення: 16.07.2022)
21. Молодіжне відділення Червоного Хреста Харків. URL: <https://www.redcross.kh.ua/> (дата звернення: 16.07.2022)
22. Elliott, Dorinda. (2017). "Giving Back: A Special Report on Volunteer Vacations." CNT. Accessed May 17. URL: <http://www.cntraveler.com/stories/2013-01-15/volunteervacations-rewards-risks>.
23. Twierdzaw Kamiencu-Podolskim(2020). Кам'янець-Подільський.
24. Кочеткова І., Любіцева О. (2022). Психологічні аспекти сприйняття міського простору туристом. Психологія та туризм: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. К.: ТОВ «Геопринт». С.121-123.
25. Xiang Z., Stienmetz J., Fesenmaier D.R. (2021). Smart Tourism Design: Launching the annals of tourism research curated collection on designing tourism places // Annals of Tourism Research. №86. Pp.103-154.
26. Хоптяр А.Ю. (2019). Розвиток туристичної галузі в Кам'янці-Подільському на початку XXI ст.: передумови, здобутки, сучасний стан. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки. Випуск 14/ за ред. Яцишинної І.В. Кам'янець-Подільський: Акіома. С.450-454.
27. Кам'янець туристичний: статистика іноземних туристів (2018) URL: <https://www.3849.com.ua/news/1918681/kamianec-turistichnij-statistika-inozemnih-turistiv>.

References

1. Smyrnov I.G., Lyubitseva O.O. (2021). Development of Kamianets in Podillya as a complex tourist destination: resources of cultural-cognitive, national-patriotic, mystical and memorial tourism. Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. Geography. Vol. 4 (81). P. 47-55.
2. Trubchaninov S.V. (2004). City-fortress/Illustrated essay. (Polish). K-P: Oyum. 12 p.
3. Pahor V.V. (2020). Battles for Kamianets: public history. K-P: Publisher Pankova A.S. 154 p.
4. Rasshupkin O.I., Trubchaninov S.V. (2017). Kamenets in Podillya. K-P: FOP Sisyn Ya.I.172 p.
5. O. Plamenitska (2005). The sacral architecture of Kamianets in Podillya. K-P: ALPHABET. 251 p.
6. Kamianets-Podilskyi, Khotyn, Medzhibyzh. Tourist map (2011). K.: VMC "Ortelii" LLC.
7. Maidanyuk A. (2015). For children about Kamianets. Kamianets-Podilskyi: Deputy Abetka, FOP Sisyn Ya.I. 44 p.
8. Kamianets-Podilskyi - city-museum (history, culture, tourism). Tourist map (2015). Ternopil: Our World.
9. Yurkov V., Yurkova G. (2011). 7 wonders of Kamianets on Podillya (reality and legends). Kamianets-Podilskyi: PP Zvoleyko D.G. 56 p.
10. TOP-100 best restaurants in Ukraine (2021). HB, №35. September 23.
11. Hryniuk Diana, Havrilova Yanina (2022) Professional training and self-development in tourism education in the context of reforms in Ukraine. Theoretical and methodological approaches to the formation of a modern system of national and international enterprises, organizations and institutions' development (2nd ed.). Collective scientific monograph. Edition 2. Primedia eLaunch. Dallas. USA pp. 2-14. URL: <https://doi.org/10.36074/tmfmseoid.ed-2.15>
12. Volunteer. Online Etymology dictionary. URL: https://www.etymonline.com/word/volunteer#etymonline_v_50003 (date of application: 16.07.2022)
13. Salamon L., Sokolowski S., Haddock M. Measuring the economic value of volunteer work globally: concepts, estimates, and a roadmap to the future. Annals of Public and Cooperative Economics, 2011. Vol. 82. N3. p. 225. URL: <http://ccss.jhu.edu/wp-content/uploads/downloads/2011/10/Annals-Septmeber-2011.pdf> (date of access: 16.07.2022)
14. Viktoriia Kiptenko, Maria Rastvorova (2022) Volunteering experience in professional training of travel and tourism labor force: current challenges and responses. Theoretical and methodological approaches to the formation of a modern system of national and international enterprises, organizations and institutions' development (2nd ed.). Collective scientific monograph. Edition 2. Primedia eLaunch. Dallas. USA. URL: <https://doi.org/10.36074/tmfmseoid.ed-2.16>
15. Hryniuk D. Yu., Hryniuk T. A. (2020). Economic and geographical aspects of the study of the competitiveness of the region // Economic Development: Global Trends and National Peculiarities. – Collective monograph. - Kielce, Poland: "Publishing House "Baltija Publishing", 2020. - Vol 2. - P. 302-318. ISBN 978-9934-588-61-7. DOI: 10.30525/978-9934-588-61-7-21. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/book/59>
16. Law of Ukraine "On Volunteering" (No. 246-VIII dated 03/05/2015). [Electronic resource]. – Access mode: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text> (date of application: 16.07.2022)
17. European integration portal. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/evvointehratsiia/osvita>
18. Hryniuk D.Yu., Stepanets I.O., Borisova O.V. (2022). Tourist local lore: Gadyach and its surroundings Educational guide. Kyiv. KNU. 123 p. URL: <https://geo.knu.ua/wp-content/uploads/2022/06/posibnyk-turystychno-krajeznavstvo-gadyach-ta-jogo-okolytzi-2022.pdf>
19. One Planet Sustainable Tourism Program (2020). One Planet Vision for a Responsible Recovery of the Tourism Sector. One Planet. URL: <https://webunwto.s3.eu-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/2020-06/one-planet-vision-responsible-recovery-of-the-tourism-sector.pdf>
20. Youth public organization "Iskra". URL: <https://www.facebook.com/ngo.iskra/> (access date: 16.07.2022)
21. Youth branch of the Kharkiv Red Cross. URL: <https://www.redcross.kh.ua/> (date of application: 16.07.2022)
22. Elliott, Dorinda. (2017). "Giving Back: A Special Report on Volunteer Vacations." CNT. Accessed May 17. URL: <http://www.cntraveler.com/stories/2013-01-15/volunteervacations-rewards-risks>.
23. Twierdzaw Kamiencu-Podolskim(2020). Kamianets-Podilskyi.
24. Kochetkova I., Lyubitseva O. (2022). Psychological aspects of the tourist's perception of urban space. Psychology and tourism: Materials of the international scientific and practical conference. K.: "Geoprint" LLC. P.121-123.
25. Xiang Z., Stienmetz J., Fesenmaier D.R. (2021). Smart Tourism Design: Launching the annals of tourism research curated collection on designing tourism places // Annals of Tourism Research. No. 86. Pp.103-154.
26. Khoptyar A.Yu. (2019). Development of the tourism industry in Kamianets-Podilskyi at the beginning of the 21st century: prerequisites, achievements, current state. Bulletin of Kamianets-Podilskyi National University named after Ivan Ohienko. Economic sciences. Issue 14/ edited by Yashchyshina I.V. Kamianets-Podilskyi: Axiom. P. 450-454.
27. Tourist Kamianets: statistics of foreign tourists (2018) URL: <https://www.3849.com.ua/news/1918681/kamianec-turistichnij-statistika-inozemnih-turistiv>.

Надійшла до редколегії 03.08.2022
Прийнята до друку 22.08.2022

Нестерчук Інна Костянтинівна,
кандидат географічних наук, доцент

Житомирський державний університет імені Івана Франка, м.
Житомир, Україна, e-mail: nester_geoeek@ukr.net

СПЕЦИФІКА ЕТНІЧНИХ КУХЕНЬ ПРАВОБЕРЕЖНОГО ПОЛІССЯ УКРАЇНИ: ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ РОЗВІДКИ

Стаття транслює наукові вишукування української регіональної гастрономії та презентації здобутків авторських досліджень. Активно в Україні почали розвивати гастрономічний туризм. Культурологічні студії транслюють кухні етносів та їжу. Неймовірна мальовничість і потужна міць українських регіональних гастрономічних традицій у якісних місцевих продуктах та автохтонних техніках, напрацьованих протягом тисячоліть. Строкати кліматичні умови, ландшафти, міжкультурні зв'язки спонукали до наративу української регіональної гастрономії у світі. Унікальна культура Правобережного Полісся розкривається через апгрейд кулінарної спадщини поліщуків. В нинішніх реаліях наріжним каменем стають принципи здорового способу життя й безпеки життєдіяльності етносів, які проживають також і на уражених чорнобильських територіях. Ці терени сформували унікальні особливості побуту, впізнану архітектуру, традиції, а також етнічно марковані – кулінарні вподобання.

Мета. Дослідити специфіку етнічних кухень Правобережного Полісся України. Спираючись на власні експедиційні дослідження презентувати унікальність харчування етносів Правобережного Полісся України. Популяризувати традиційну поліську кухню, яка є основою здорового харчування та підвищити потенціал туристичної привабливості регіону.

Методика. Застосовано інтерпретовану методику польового етнографічного дослідження, яка надала змогу дослідити історіографію харчових відбитків поліщуків Правобережного Полісся України. Власні експедиційні дослідження заздалегідь визначеним маршрутом території регіону надали змогу, здійснити ідентифікацію гастрономічних студій різноманітних етнічних груп.

Результати. Поглиблено вивчено кухні етносів проживання досліджуваного регіону. Уточнено гастрономічні відомості про автохтонні продукти місцевих жителів території дослідження. Створено банк-даних зі справжніми рецептами та технологіями приготування, що необхідно для популяризації гастрономічного туризму та просування унікального туристичного продукту регіону.

Наукова новизна. Вперше під кутом гастрономічного туризму розглядається окремий регіон через трансляцію етнокультурних сенсів - національну кухню. Вперше проведені гастрономічні польові дослідження місцевих спеціалітетів Правобережного Полісся з подальшим створенням банку автохтонних рецептів поліщуків. Проведено ґрунтовну ревізію етносів проживання, з їх харчовими вподобаннями та традиціями.

Практична значимість. Гастрономічний туризм глокалізує кухні етносів виокремленням серед інших та підкресленням власної ідентичності та неповторності. У кожній національній кухні існують усталені концепти, що виникли у процесі комунікації. Для українців таким концептом є страви, які ідентифікують окремий регіон, збуджуючи смакову уяву туристів. Строкатість етносів Правобережного Полісся України має змогу представити потужний асортимент національних кухонь місцевими ресторатаціями, які наповняють туристичні дестинації гастрономічними контентом та залучають туристичні потоки.

Ключові слова: гастрономічний туризм, кухні етносів, страви поліщуків та технології їх зберігання, Правобережне Полісся України.

Nesterchuk Inna Konstantinovna,
Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor

Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, Ukraine, e-mail:
nester_geoeek@ukr.net

THE SPECIFICITY OF THE ETHNIC CUISINE OF THE RIGHT-BANK POLESIE OF UKRAINE: HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL INVESTIGATIONS

The article broadcasts scientific researches of Ukrainian regional gastronomy and presentations of author's researches. Actively in Ukraine began to develop gastronomic tourism. Culturological studios broadcast ethnic cuisines and food. Incredible picturesqueness and amazing power of Ukrainian gastronomic regional traditions in high-quality local products and autochthonous techniques developed over thousands of years. Variegated climatic conditions, landscapes, intercultural ties prompted the narrative of Ukrainian regional gastronomy in the world. The unique culture of the Right-bank Polissya is revealed through the upgrade of the culinary heritage of the Poleschuks. In the current realities, the principles of a healthy lifestyle and the safety of the life of ethnic groups living also in the affected Chernobyl territories are at the forefront. These territories have formed unique features of life, recognizable architecture, traditions, as well as ethnically marked culinary preferences.

Goal. Explore the specifics of the ethnic cuisine of the Right-Bank Polissya of Ukraine. Based on their own expeditionary research, to present the uniqueness of the nutrition of the ethnic groups of the Right-Bank Polissya of Ukraine. To popularize the traditional Polissya cuisine, the basis of a healthy diet, and to increase the potential of the region's tourist attractiveness.

Method. An interpreted method of field ethnographic research was applied, which made it possible to study the historiography of the food prints of the Poleshchuks of the Right-Bank Polissya of Ukraine, to identify gastronomic studios of various ethnic groups.

Results. The cuisines of ethnic groups living in the studied region have been studied in depth. The gastronomic information about the autochthonous products of local residents in the study area has been clarified. A databank with real recipes and cooking technologies has been created, which is necessary to popularize gastronomic tourism and promote the unique tourism product of the region.

Scientific novelty. For the first time, a separate region is considered from the angle of gastronomic tourism through the translation of ethno-cultural meanings - national cuisine. For the first time, gastronomic field studies of local specialists from the Right-Bank Polissya were carried out, followed by the creation of a bank of autochthonous recipes for Poleschuk. A thorough revision of the ethnic groups of residence, with their food preferences and traditions, was carried out.

Practical significance. Gastronomic tourism glocalizes the cuisines of ethnos in the Middle Ages and inspires the Russian identity and uniqueness. The leather national cuisine is based on tired concepts, which are blamed on the process of communication. For Ukrainians, such a concept is stravy, as if identifying an ocremic region, evoking the relish of tourists. The ethnicity of the Pravoberezhny Polissya of Ukraine can present a wide range of national cuisines with local restaurants, as if to remind tourist destinations with gastronomic content and attract tourist flows.

Keywords: gastronomic tourism, gastronomic tourism, Right-Bank Polissya of Ukraine, objects of gastronomic tourism, cartographic model of gastronomic tourism potential.

Вступ. Правобережне Полісся України донині ідентифікується стравами, які досі у вжитку страви, яким «літ та літ». Вони наче пахнуть старовиною: каплун, вихватень, перепічки, каврук, джур, зіваки та інші. Мудра політика простих поліщуків в тому, що споживати треба було те, що виростало і вирощувалося на рідній землі. Сучасний туризм переживає, «гастрономічний бум». Наразі дослідження гастрономічної культури минулого, допоможуть зрозуміти хто ми, як і куди рухатися. Апгрейдити рецепти цікавої автохтонної їжі перетворивши їх комфортні страви стало фішкою дорогих ресторанів.

Постановка наукової проблеми. Поглиблено вивчити кухні етносів проживання досліджуваного регіону. Уточнити гастрономічні відомості про автохтонні продукти місцевих жителів території дослідження. Створити банк-даних зі справжніми рецептами та технологіями приготування, який необхідний для популяризації гастрономічного туризму та просування унікального туристичного продукту регіону.

Завданням нашого наукового вишукування є тлумачення соціального феномену – гастрономії поліщуків, яка збирає в національний пазл сенси, норми та цінності процесу приготування, зберігання їжі. Головним месечем є розширення обізнаності міжнародної громадськості з харчовими брендами різних етносів проживання на теренах України, зокрема Правобережного Полісся.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Мережа української кулінарної спадщини представлена працями: Л. Артюх [1– 4], А. Барбарич [5], Д. Басюк [6], Н. Боренько [7], Хв. Вовка [8, 9], Л. Герус [10], М. Гримич, [11], В. Доманицький [12], М. Жовнірова [13], П. Замостян [14], Л. Кравецька [16], В. Кравченко [17], М. Мороз [19], В. Наулко [20], В. Ніколенко [22], І. Несен [23], С. Павлюк [26], В. Панченко [24], М. Пйотровський [21], Т. Пархоменко [25], Т. Русінова [27], Р. Свирида [28], П. Чубинський [29], О. Юрчук [15], С. Яценко [30], та ін. [18].

Метою даної статті є інтерпретація харчової культури поліщуків, завдяки міжкультурній інтеграції та процесам глобалізації, що в свою чергу виведе унікальні поліські продукти чи страви в ранг міжнародних гастрономічних брендів, сучасних бестселерних кулінарних шедеврів.

Основні завдання дослідження: дослідження та популяризація гастрономії поліщуків, кухень етносів проживання Правобережного Полісся України, уточнення гастрономічних вподобань, продуктів харчування, страв населення досліджуваної території, створення банку-даних автохтонних страв та їх рецептів.

Виклад основного матеріалу. Правобережне Полісся України має такі автохтонні унікальні кухні етносів: українців, росіян, білорусів, поляків, чехів, євреїв, вірмен, азербайджанців, татар, молдаван, болгар, німців, ромів, греків, румунів, угорців.

Вивчення кухні та кулінарії українців є актуальною проблемою в сучасному суспільстві. Почасти регіональні українські кухні відрізняються одна від одної. Віковий голос української кухні вражає гордістю та культурною самобутністю і має етнічну цінність. Кухню нашого народу потрібно анонсувати як потенціал «м'якої сили» української гастрономії. Це є неоціненний ресурс, який маркує уявлення про країну, знайомить з її культурою та приваблює нових прихильників, туристів та професіоналів кухарської справи. Щоденні страви українців в залежності від складників поділяли на страви з рослинних та тваринних продуктів. Страви першої групи включали: приготування їжі з зернових та овочевих продуктів. Страви другої групи були м'ясні, молочні, рибні. Напої складали окрему групу. Праслов'янська традиція приготування варіювала від варіння, тушкування та до сажання та википання. На столі був цілий спектр страв: варені, печені та смажені. Всі харчові операції виконували в печі. Найпопулярніша страва була каша (кін. XIX – на поч. XX ст.) з мелених зерен, з товчених круп, із мелених зерен та борошна. Для її приготування використовували пшеницю, ячмінь, гречку, просо, овес, кукурудзу. Для приготування юшки (супу) використовували ті ж самі крупи. Широкого вжитку набув «куліш», «польова каша» [3]. Кашоподібні мучні страви: вівсяне толокно, кисіль, згадується ще у Лаврентіївському літописі [4], лемішка переважно з гречаної, мамалига з кукурудзяної муки була присутня на столах бідних селян. Джур та кисіль ідентичні страви [13], які робили з гречаного борошна на території Київського Полісся. Ця страва зустрічалася Правобережною Україною ще до середини XIX ст. [9].

Улюбленою стравою була кваша, яка відрізнялася за технологією виготовлення, особливо в регіоні Правобережне Полісся. Найбільш древньою з борошняних страв є затірка. «Жоми» готували з товченої картоплі, горохового пюре змішуючи з пшеничним або картопляним борошном з додаванням макового сім'я. В піст варили варениці (варяниці), вареники з пісною чи скоромною начинкою. Існування печеного хліба датується VI – VII ст. [20]. Випікали його з житнього борошна, ячний (Рівненщина). Хліб вчинений (чорний та кислий на смак) характерним був до другої половини XIX ст., а от більш древнім способом з прісного, не заквашеного тіста. Замінниками хліба були перепічки. З квашеного пшеничного тіста готували «пундики» та перекладали цибулею підсмаженою в олії. Випікали пироги з начинкою з сиру, картоплі, капусти, гарбуза, квасолі, маку, вишні, калини, сухими тертими грушами, сливами. Дуже рідко як начинка використовувалося м'ясо. Млинці й оладки ще називали «блинці», «налисники», «завиваники», які випікали з пшеничного, гречаного або сумісного борошна.

Уваги заслуговує така древня овочева страва як борщ: борщ з капустою, зелений, заправлений яйцем та сметаною і холодний «холодник» [12]. Населення Правобережного Полісся України вживало виключно борщ на засмажці (м'яса не клали, а використовували сало, що було продиктовано бідністю). На другому місці був капустяк з пшоном – «капуста». Юшки, супи варили з молодим горохом, квасолею та морквою.

Другим хлібом наприкінці XIX ст. стала варена картопля – в лущайках, чищена та ціла та «мячка», «камачка» (Черняхівський район, Житомирської області), пюре – «мньюлка». Простими та вживаними були страви з печеної та смаженої картоплі з цибулею, олією, салом, які запивали кислим молоком «кисляком». Північні райони Українського Полісся славилися «дерунами» – «драники», «терчаники» з сирі тертої картоплі.

З сирих овочевих страв вживали часто солені огірки та квашену капусту та різні салати, заправлені олією та без. Солодкими стравами були гарбуз варений або печений, залитий солодким молоком. У піст його заміняли конопляним чи маковим.

Фрукти та ягоди: груші, яблука, сливи, вишні, черешні, смородину, дикоросів – калину, бузину, чорницю, малину, терен та використовували як начинки і їли свіжими.

«Другим м'ясом» в раціоні бідних селян називали гриби – опеньки, підосичники – «красноголовці», підберезовики – «бабки», які вживали в піст та зимою сушеними. М'ясні страви в щоденному раціоні були майже відсутні, готувалися лише на свята. Телятина та яловичина рідко подавалася до столу на початку XIX ст. так як невелика частка селян мала корів [30]. Різали свині та вівці і птицю до свят. Національною є страва – кров'янка, товсту кишку чинили кров'ю, кашею та молоком. Конину неживали в харчовому раціоні. З начинки ліверу, січеного м'яса та каші

начиняли голубці – «голуби» (Олевський район, Житомирської області). Ковбаси, кендюх, холодець вживали у святкові дні. Такі страви як «рубці», «хляки», «фляки» з пшоном, каші, лемішки із шкварками, картоплею та салом були на столах у селян. Буднього дня яйця не вживали. Інколи варили чи смажили. Рибні страви подавали зрідка. Саме смажену, рідше тушковану в сметані. Найвжитковіші були молочні страви. Масло та сметана були не доступні більшості селянам і використовувалися як забіл перших страв. Церква раціон прихожан жорстко контролювала за днями, де не можна було їсти м'ясо та м'ясо-молочні продукти.

Напоями були пиво, мед до кінця XIX – поч. XX ст. В селянському середовищі не одержали розповсюдження: кава та чай. Зазвичай на Правобережній Україні пили квас приготований різними способами [17] – хлібний, фруктовий з груш дичок «гниличок» та яблук «кисличок». Ягідні кваси називали на Поліссі та Волині – «бруснічник», «каліновник», «ягоднік», буряковий, який готували рідко та узвар. Сік – березовий, кленовий. В бочках сік був заправлений сушеними яблуками, журавлиною та шматком стільника, смаженим зерном, ячменем, чорним сушеним хлібом та споживався виключно поліщуками. На Поліссі щоденно та на свята готували узвар – «взвар», «вар» з диких ягід, особливо чорниці. Ритуальна страва, ще з часів Київської Русі, була медова сита, а ж до XIX ст. Надалі її використовували до куті та колива. Мед як традиційний напій не вживали вже на поч. XX ст. Більшій популярності набули наливки та настойки на калгані, зубрівці, звіробії, кропиві [5] у заможних верств населення. Поліщуки не пили чаїв, а заварювали листя м'яти, суниці, цвіт липи, звіробою, пелюстки шипшини, троянди, гілочки сливи, малини, вишні, смородини та решта диких рослин. Кави не вживали.

Національна меншина *росіяни* є другою після українців, вона розселена дисперсно Україною та найбільше представлена на сході та півдні країни та проживає у великих містах держави Донецьку, Дніпрі, Запоріжжі, Києві, Луганську, Одесі, Харкові, Сімферополі. Відчутне зменшення вище зазначеного етносу в Україні відбулося з 2001 р. причиною, якого стала не стільки властива для багатьох етнічних груп демографічна криза або активна еміграція, скільки зміна ідентичності національної багатьма росіянами, які проживають в Україні.

Специфіка етнічної кухні меншини полягає не у впізнаній рецептурі, але й у тім, що вона по-своєму окреслює певний стиль життя. Приготування страв до XVIII відрізнялася своєрідним запіканням різних страв у так званій «російській печі». Посуд застосовували глиняний – горщики. Страви з печі вирізнялися особливим смаком і ароматом, але цей спосіб обмежував розмаїтість теплової обробки продуктів. Взагалі велика різниця між українською і російською кухнею в перших рідких стравах – супах. Ці страви почали називатися лише так з XVIII ст. Давнину їх називали «хлебова». Різновидами були щі, кал'ї - розсолники із солоними огірками, юшки, ухи, солянки і борщі. Одних щі було 60 видів: з м'ясом, рибою, головизною, із грибами, щі ледачі, порожні, добові, зелені, кислі, із кропиви тощо. В росіян перша страва «суп из крупы» [2], вівсяне толокно [4], з квашеного солодового тіста готували «кулагу» [1, 3], рідка мучна каша «соломаха» [8], «завариха», «болтушка». Каші ячна та перлова на першому місці, які були спочатку однозначно обрядові. Борщ з буряком те ж був поширений, а буряк для нього заквашували. Широкого вжитку набули «щі» без борошняних додатків. Популярна була «окрошка» з посіченої цибулі, вареної картоплі, яйця, огірка та зелені кропу та петрушки. Готували грибні печені і супи та багато солили різних видів грибів. З м'яса і картоплі готували «душеніну». Овочі квасили такі як капуста, засолені огірки і мочені яблука. Найвідомішою та улюбленою стравою російського етносу є пироги. Саме цей національний виріб не піддався іноземному впливу. Під кожне свято готували свій вид пирога з певною начинкою: з м'ясом та рибою, визогою та оселедцем, молокоми, сметками, яйцями і сиром, грибами та кашею, ріпою, цибулею і капустою. Риба була у великій пошані, яку готували цілою у тісті та споживали в різному виді. Горілчаний напій «збитень» набув широкого поширення серед бідних верств населення. Поширеним був чай та церемонія чаювання з самоваром. Великий вплив на раціон та кухню населення мала православна церква з її суворими та частими постами: столи були розділені на пісний (рослинно-рибно-грибний) і скоромний (м'ясний). Церковний календар містив меню по днях, яке дотримувалося населення.

Самобутній етнос *білоруси* мали свою унікальну кухню. Білоруси готували супи – «крупнік» [2], каша з вівса [4], «саладуха», «фраугеня», «путра» [8]. В піст їли «калатуху» з гречаного борошна подібна страва до лемішки. Бовтуха ж варилася з житнього або ячмінного борошна. Страву «зацірка» споживали з олією та маслом або без них. З різних вихідних продуктів

за одним принципом готували: «ками» з вівсяного або гречаного борошна, «клецкі», «вареніна», «галушки», що варили у воді, молоці чи конопляному молоці [4]. Плескаті коржики з гречаної лемішки називали «плешчаніка», які складали в макітру та ставили в піч. Широко відомі «лапуни», «сковороднікі» [4]. Борщ носив назву «бурякі», зелений весняний з щавлю, лободи, кропиви, петрушки, кропу, зрідка бурякової гички [18]. Поширений був капуста, але з «заколотою» з пшеничної чи житньої муки. Значної популярності у білорусів набули «дранікі» [4], «дзеруни» з начинкою з сиру та м'яса і без неї. Додавали підливу із загущеного борошна сметани та грибів. Солили та споживали свіжими печериці, сиріжки, опеньки, лисички, рижики, хрящі, маслюки. Вживали м'ясо свиней та вівця, птиці виключно у свята. Мали місце ритуальні напої – «хрестинний збитень», який включав суміш хрину, редьки і меду та солі [4], який відрізнявся від інших напоїв етносів.

Найбільша чисельність *поляків* проживає на території Житомирського Полісся (3,53% від частки населення), Волинського Полісся (зокрема Рівненська область) цьому передували певні історичні події. Правобережне Полісся України налічувало вагому частку польського поміщицького землеволодіння, в якому виділялися великі латифундії магнатів зі знатних польських родів - Сангушків, Браницьких, Потоцьких, Любомірських. Етнос поляки зберегли традиційне приготування їжі на українських землях. Сніданки польських селян кінця XIX - на поч. XX ст., включали хліб, сало і молоко. Рідкі перші страви зазвичай засмачували салом, маслом, сметаною. Поляки споживали кислі юшки жур – «zig», які готували з борошна, заквашеного на воді, до кінця XIX ст. На столі були такі страви як квасниця, яку готують з квашеної капусти, баршч – з квашеного буряка. Починаючи з кінця XIX ст. борщ висувається на перший план за своїми поживними якостями. Серед других страв найуживанішими були всілякі каші - їх заправляли салом або ж подавали із молоком, і «клюски» (із сиром чи молоком), «цястечко» (домашня локшина, замішана на яйцях), відварена картопля; у святкові та вихідні дні – «пирого» (вареники), гриби, «бігос», м'ясо [24]. Популярною була «zacierka», кисло-солодка «кваша», «макарон» так звані млинці з крохмалю, яєць, які пекли та різали ножицями а потім висушували. Смаколиками були «лазанки» з тіста як на вареники готували маленькі подушечки, які відварювали та перемішували із варенням. Великодніми стравами були паски, але випікали ще «марципани» та не звичний для нас «наполеон» на Волинському Поліссі. Коржі «наполеону» пекли чималі та перемашували заварним кремом. Польська кухня майорить кондитерськими виробами до різних урочистих та релігійних подій: весільне та новорічне печиво у вигляді птахів і тварин, пряники, торти, тістечка. Традиційно в селах пекли весільний «коровай». Недільною стравою поляків Житомирського Полісся була «печеня» - тушкована ребрина, до якої робили підливу, та смажили млинці й капусту [24]. Смачними напоями були кава із хлібних злаків і натуральний чай, настої із трав. Молоко поляки споживали рідко на відміну від сусідів-українців. Релігія те ж мала значний вплив на харчування польських селян. Побутували у пісні періоди: пісний борщ з квасолею, капуста та риба, картопля в «лупинках», яку їли з хріном, а також пироги з «гурдою». Остання готувалася із конопляного сім'я, що розтиралось в макітрі й пересмажувалось із цибулею на пательні (сковороді) [24]. Алкогольні напої - горілка, вино, пиво, медовуха у XX ст. порівняно мало почали вживати у зв'язку з церковними заборонами. На споживчому ринку появились безалкогольні напої: содова вода, лимонад, квас [27].

Сліди *німців* на Правобережному Поліссі України повсюдні це і старі німецькі цвинтарі на околиці сіл та в глибоких поліських пушах, церковні споруди та об'єкти архітектури. Нитка історії візуалізує криваві події XX століття, але тим самим показує і їхню трагедію. Згадки про німців в Україні датуються кінцем X ст., крокуючи епохою середньовіччя і до нині. Наразі в Україні німці є етнічною меншиною, яка проживає переважно у південних і східних областях України та на Закарпатті. Німців-менонітів приваблювали «імператорські» пропозиції, які дозволяли їхати за бажанням, вільно сповідувати свою релігію, без оподаткування до 30 років і довічно – від військової повинності. Вони втікали від руїни після наполеонівських воєн і малоземелля. Ласим шматком було Волинське Полісся, де колоністи селилися обабіч Києво-Брестського шосе – нині частина дороги М06 «Київ – Чоп». Волинська губернія до Першої світової війни налічувала майже 210 тисяч німців. Найбільше німців сьогодні проживає м. Новоград-Волинську та м. Житомир. Землі (умовно кажучи поліські болота) німці-колоністи, перетворили на родючі наділи, які обробляли кращими знаряддями обробітку землі, педантично вносили добрива, стежили за сівозмінною. Кухня німецького народу глибоко традиційна ти

відрізняється великою різноманітністю страв зі свинини (тюрінгська печеня в горщику, шніцель відбивний з окорока, окорок зі стручковою квасолею, філе і біфштекс по-гамбургськи, розбрати, шморбретен, шельклопс), телятини, яловичини, птиці, дичини, риби. Заслужує на увагу така страва як «кислий каббес», відварена свиняча голова чи ребра з дрібно порізаною цибулею, кислою капустою, очищеними шматочками яблука, ягід ялівцю, додаванням білого вина. Німці полюбили різноманітні овочі, особливо капусту, відварену картоплю. Овочі споживали зазвичай варені: відомі гарніри варений горох, боби. Родзинкою є сполучення яблук та капусти. Шанують та передають традиційні рецепти наваристих, жирних супів з бобами [21], картоплею, капустою. Особливе місце займають айнтопфи – густі супи з м'ясом, сосисками, сардельками, ковбасками, квасолею, горохом і овочами [21]. Аутентична технологія приготування супів з використанням ковбас та інших м'ясопродуктів, а також пива. Другі страви готували виключно з натурального м'яса, а посічене використовували вкрай рідко. Німецькій кухні світову славу принесла оригінальна страва, як сосиски з тушкованою квашеною капустою. У німців запозичили інші етноси джур «sauerg» – кислий [8]. Схожі з українцями в любові до свинячого сала та житнього хліба. Страви вживають не гострі з прянощами й приправами поводяться обережно. Візитівкою етнічної німецької кухні – різноманітні сосиски та ковбаски. Повсюдно їли кисломолочні продукти, бутерброди пшеничні чи житні: із сиром, маслом, ковбасою та рибою, солодкими та солоними сирними пастами. Страви з яєць: з копченим оселедцем, сиром, помідорами. Фарширували яйця всілякими паштетами. Намазками на бутерброди слугували олійно-масляні маси з овочів, ковбас, риб. Страви з овочів, шинки, ковбаси, сосисок, оселедця подавалися із різноманітними соусами. Популярності зажив соус – «рольмопс». Побутували на столах салати із м'яса, овочів та різної риби: шпроти, сардини, оселедець з різними соусами, з нового століття з додаванням майонезу. Рибні страви широкого вжитку набувають з ХХ ст., що пов'язано з модою на здорове харчування. Алкогольні напої – шнапс, вино користувались популярністю, особливо пиво з гострими і копченими сортами сирів. З гарячих напоїв зазвичай смакували чай та каву з великим асортиментом кондитерських виробів: пироги зі штрейзелем (посипанням, що імітує горіхові крихти), пряники, яблучний струдель. Пройшовши чималий історичний період в цілому німецька національна кухня залишилася простою та відрізняється великою розмаїтістю страв з овочів, м'яса, риби, борошна.

Кухня *єврейської діаспори* – це симбіоз бурхливої та багатой історії цього народу з вплітанням релігійних законів та святкових традицій євреїв. Етнічна кулінарія підпорядковувалася релігійним звичаям і обмеження у виборі і сполученні продуктів харчування, які поділяли на дозволені (кошер) і заборонені (треф). Смакова палітра збагачувалася за рахунок змішування кулінарних традицій країни, в якій проживали зокрема на території Правобережного Полісся. Перші євреї на Поліссі – це купці, парії Римської імперії [31]. Євреї осідали у «провінційних містечках» Житомирського та Волинського Полісся, завдяки указу Катерини II 1791 року, який регулював «межу осілости» п'яти мільйонного етносу, якому дозволялося жити і торгувати не створюючи економічної конкуренції імперським купцям і дворянам-землевласникам. Прослідкувати ментальність, єврейську культуру і сьогодні, у ХХІ ст., можливо за архівними документами міст Бердичіва (відоме, завдяки великому хасидському праведнику, раббі Леві Іцхаку), Овруча, Житомира та населених пунктів Радомишль, Лугини Коростенського району та ін. Або за датами похоронної культури: «життя і смерті» початку ХІХ ст. на старому єврейському цвинтарі в с. Кизили, с. Підруддя, смт. Лугини. На фотографії надгробки дерев'яних могил, цвинтарі чимось нагадують бджолину пасіку (рис. 1). Євреїв у поліських лісах, полях, болотах уже майже немає. Найбільшою є єврейська спільнота Житомирщини: 85% її представників проживає в обласному центрі і містах обласного підпорядкування. Цьому посприяв Чорнобиль, згодом розвал СРСР, нову хвилю традиційного українського антисемітизму євреї сприйняли як меседж від пророка Мойсея. Але пішли-поїхали не в пустелю, а до Ізраїлю, США, Німеччини, Австралії, Англії, країн Скандинавії.

До початку Другої світової війни населення деяких міст України, особливо на Поліссі і Волині, більше ніж наполовину складалося з євреїв. Євреї ашкеназійські мали свою специфічну кухню, яка була відмінною від сефадських. На території Українського Полісся проживали євреї – ашкеназійські, на кухню яких великий вплив зробили релігійні звичаї і викликані ними обмеження (кашрут). До типових ашкеназійських страв відносять **рибу гефілте**. **Спосіб приготування:** знімається шкіра, а філе розділяють на дрібні шматки, додаючи яйця, цибулю, приправи. **Рідкі**

страви - це супи, популярний курячий бульйон, холодний щавлевий борщ, квасолевий суп з картоплею, холодний суп з сухофруктами. Другі страви подаються гарячими: фарширована шийка та фарширована риба.

Рис. 1 «Будинок вічності» с. Підруддя Овруцького району [31]

До них додають або домашні макарони (lokshen), або кнедлики (kneidlach). М'ясо та жир до супів не клали. Борщ або крупник саме готували з макаронами та кнедличками. Надавали перевагу **печеному м'ясу**, дрібно порізаному, приправленому оцтом. До наполовину готового запеченого м'яса додають цукор та лавровий лист, перець та родзинки, сіль та трішечки оцту. До столу подавали гуляш, шніцель. Найвідоміша на увесь світ страва єврейської кухні є **цимес**, яка складається в основному з приготованих овочів і фруктів з додаванням м'яса. Рибу вживали (окрім сома, вугра), але не водоплавних тварин (молюски, ракоподібні). Червона ікра – кошерна, а чорна ні. Дозволялося вживати мед. Але під суворою забороною були комахи. Номер один овоч – морква і ріпа. Серед фруктів обирали грушу, яблуко, інжир, сливу. Але з дерев, яким 3 роки. Вживали компоти із слив. Національна меншина євреїв готувала ще такі традиційні страви як яблучний пиріг, бабу гануш, бабку, баклаву, халу, латекс, **кугель**, медовик, манне печиво з горіхами, вино малага, пастрома, маца, оселедець в оцті, халву, суфганіот. Завжди дотримуються 5-6-ти годинної перерви між молочними та м'ясними стравами. На єврейську Пасху – Песах подавали ритуальну страву «**харосет**» - у вино додавали суміш горіхів, сушені чи свіжі фрукти, спеції. Якість продуктів перевіряв рабин та видавав відповідні сертифікати кошерності. Звідси поділ їжі на дозволену (кошерну) та заборонену (трефну). Але сьогодні вноситься корективи у харчові заборони: в минулому всі євреї суворо дотримувалися цих правил, але сьогодні, це робить лише 25-30% євреїв.

Розселенню чехів територією Правобережного Полісся сприяли господарські, військові та культурні зв'язки. Слід чехів датують XIII ст. на Русі. Перші чеські поселення у **Волинській** губернії (це частина територій Житомирської, Рівненської і Волинської областей України) утворилися впродовж 60-70-х років після скасування кріпосного права. Один із масових етапів чеської колонізації приурочений до другої пол. XIX ст., продиктований безземельністю, бідністю, складними умовами праці. Село Мала Зубівщина Житомирської області на сьогодні є найбільш компактним місцем проживання чехів.

Голова столу то є хліб, таку святую повагу етнос чехи, який мешкав на поліських теренах перейняли від українців. Їхня культура індустріальна та не переживала голодоморів, що і відбилося в такому не вельми шанобливому ставленні до хліба. Для чеської гастрономії притаманно копчення. Селяни мали одну чи дві копильні на населений пункт. М'ясо, сало вудили димом, який утворювався при спаленні фруктових порід дерев. Такі копченості зберігали в рогозяному кошику з кришкою. Фішкою гастрономії були «кнедлики», які мали свої особливості залежно від того, з якого краю Чехії господарі емігрували в Україну. Виготовляли цей кулінарний виріб з борошна грубого помелу, картоплі чи сиру. До них додавали капусту з тмином. Запікали качку, гуску чи курку. Тарілка страви «кнедлики» з картоплі, komponувалася так: знизу клали капусту, зверху їх, а на верх поламане м'ясо птиці. Для приготування кнедликів з сиру використовували борошно, сир, дрібку солі та цукру. Варили в окропі та їли зі сметаною та маслом, маком та медом або перекрученою на м'ясорубці «сушеною» – тобто сушеними

яблуками. Чеська меншина на урочисті події і зараз готує кнедлики. У чеських родинах готували суп з домашньою вермішелью - «нудлеву полівку» – це суп (з картоплі і цибулі, моркви та приправлений перцем та лавровим листом, петрушкою) з домашньою вермішелью. Але були варіанти «нудлевої полівки» без картоплі. Сьогодні в гастрономії чехів зустрічається часто «залеївана полівка», приготована з традиційних інгредієнтів, до яких додають трішки борошна з яйцем, перетираючи в руках. Ці невеликі шматки тіста варили, а в кінці заправляли полівку сметаною. На увагу заслуговує ще одна домашня - «шклубанкова полівка», яка включала традиційні інгредієнти, але шматки («шкубатки») тіста відривали («шкубали») та кидали в киплячу воду. Автентичною є страва «чеснечка»: варена картопля, а вода зіллята з неї заправлялася часником товченим та чорним черствим хлібом (квадратиками), перцем та лавровим листком, а також смаженою цибулею. Класикою є дві страви – «сулц» (чехи так називають холодець) і «яглі». Інгредієнти для «яглі» - заливали водою по половині перлову крупу та горохову крупу. Після готовності заправляли шкварками з цибулею. Потужною є страва печеня та «обманна печеня», яка складалася з чималих обжарених кусків сала з додаванням цибулі та муки піджареної і вареної картоплі. До картоплі додавали у воду всі інгредієнти та кип'ятили. Робили чехи домашню ковбасу «ітерніце» – це сальтисон. Птицю запікали майстерно в печі. Чеські господині у великих дубових діжках солили на зиму помідори, огірки, капусту, яблука на зберігали у кам'яних льохах. Кондитерські вироби випікали, а саме смачні «струдлі» з маком, з яблуками, «колаче» (пиріжок без начинки), а також «метенку». Традиційні солодкі страви – пироги з маком та «пляцкі». Замість чаю пили перепалений цукор, з додаванням кип'яченої води. Різдвяною стравою були булочки, які ламали на шматочки й перемішували з медом і маком. До столу додавали свіжі яблука і грецькі горіхи. Традиційно чехи п'ють пиво.

Вислід історії етносу *вірмен* на території України та зокрема Правобережного Полісся, яскраво засвідчує вірменський вчений [Ананія Ширакаці](#) у праці «Географія» VII ст. На територію України-Руси вірмени заселялися ще з часів слов'янських племен, чому сприяли багатогранні зв'язки. Мігрували безпосередньо з Вірменії, або ж через інші канали - Крим чи Молдова. Ареали розселення вірменських колоній (70) теперішньої України це правобережно-західний та північно-причорномоський [32, 33]. Починаючи з XI-XVII ст. причинами переселення були: малоземелля, [розпад СРСР](#), нестабільність на [Кавказі \(Карабаський конфлікт\)](#), землетрусу в Спітаку. Нараз вірменські родини є у м. Житомир Житомирської, м. Володимир Волинської областей. У Рівненській області мешкає понад 400 родин вірмен – Дубно та Сарнах. Вірменська кухня налічує понад три тисячі років та кухнею довгожителів. Осілі вірмени асоціюються з випічкою лаваша в «тонірі» («тондір») - циліндричній земляній печі [33]. В основу раціону покладені корисні продукти: овочі, фрукти, зелень (кінза, м'ята, естрагон, базилік), прянощі, сири, зернові, риба у правильних пропорціях. Основні страви вірменської кухні – полбу (національна страва), смажене м'ясо, вірменський лаваш і кінза. Обід традиційно розпочинали із зелені, страви щедро заправляли різними приправами, а м'ясо (кябаб) готували і їли з овочами, фруктами та зеленню. Поминальними були страви «Хашлама» (відварне м'ясо), відварна квасоля, «харіса» (страва із вареного м'яса та пшениці) [33]. Суп із чечевиці з картоплею, був однією із найрозповсюдженіших страв. Вживали салат із буряка. «Конвертики» із шаруватого тіста з начинкою із солоного сиру та зелені називали «хачапурі». На релігійні свята готували «гата» (солодкий пиріг), в який заліплювали монетку «на щастя». Фарбували яйця, відварювали рибу «кутап», «долму» – голубці у піст в соленому капустиному, м'ясні у виноградному листі. Куштували на великодньому столі солодкий плов із родзинками, курагою та сухофруктами з великим блюдом із зелені, але паски не випікали. Найвідоміші солодоці – «гата», «пахлава», «суджух», «ншані курабя» (солодоці для заручин). У 2014 році вірменський лаваш був включений в список об'єктів нематеріальної спадщини ЮНЕСКО.

Переплетені історичні події стали поштовхом до появи *азербайджанського етносу* в Україні: спільне перебування в складі СРСР та його розпад, служба в лавах цієї держави, студентські обміни між республіками, карибська війна та перші біженці, пошуки кращого життя в буремні 90-ті роки. Незалежна Україна нараховує понад 45 тисяч азербайджанців. Азербайджанці не забувають про своє коріння та кухню. Головні страви: плов, баранина, «кутаби» – місцеві пиріжки з м'ясом. Родзинкою азербайджанської кухні є поєднання м'яса не з овочами, а з фруктами, що відрізняє і їх шашлик від решти народів. Культура споживання прянощів дуже розмаїта – фенхель, базилік, шафран, коріандр і все надмірно. Застілля починали завжди із

закусок, сирів, маринадів, солінь. А далі шашлик із баранини, плов з овочами та ніжна долма. Рідкими стравами були супи – «піті» з нуту, яловичини, аличі, картоплі, перцю; кисло-молочний «довгу» із фрикадельками та зеленню. Чаювання із десертами: шербет, курабе, пахлава, сушені горіхи, сиропи, варення [34]. Прикрашало застілля домашнє вино, особливо сухе.

Історичний наратив *західних татар* має пів тисячолітню історію взаємин населення Великого князівства Литовського, Королівства Польського з тюркським населенням Східної Європи. В науковій літературі відомостей про них майже не має. Країни у, яких проживають західні татари у незначній кількості – 25-30 тисяч – Литва, Білорусь, Польща. У цих країнах їх називають татарами литовськими, білоруси – білоруськими, поляки – польськими. Формування етносу відбулося в XIV-XV ст., що засвідчують документи зарахування на службу до князя Вітовта – служивих татар. Історії сусідніх країн їх презентували, а в історії України їх зовсім не розглядали, із українцями їх не асоціювали. І це помилка. Общини західних татар на теренах України були розпорошені та ганебно знищені радянською владою та німецькою окупацією. Потужне змішування татар відбувалося із місцевим населенням. На землях автохтонів, вони могли сповідувати свою релігію – іслам та притримуватись певних звичаїв. Проживало таке населення в національних татарських кварталах. Результатом цього є чимало населених пунктів, вулиць на Правобережній і Західній Україні, які називають «татарськими». Етнічний слід тягнеться ниткою із села Деражного Костопільському району Рівненської області, селі Залав'я біля Острожця (нині Млинівський район Рівненської області). Харчові вподобання закладаються в головних інгредієнтах страв: баранина і яловичина. Легендарна страва цього етносу пиріжки з м'ясом баранини. Для їх приготування використовують курдючний жир, а начинку роблять з рубленого сирого баранячого м'яса. Це хрусткі пиріжки з листового тіста. Солодкі страви, в своїй рецептурі мають вдосталь меду та волоських горіхів. Взірцевою солодкою стравою є ак'алва, яку готують з цукру і горіхів.

Етнічний субстрат *молдавани* є третьою за чисельністю етнічною групою після росіян та білорусів. Компактно проживають на території Одеської та Чернівецької областей ще з XVI століття. Поштовхом до переселень цілими селами стала втеча від мусульманської влади Османської імперії на вільні території. Правобережне Полісся населене окремими родинами. Друга хвиля переселення це середина XVIII ст., де переселенці освоювали така зване «ди́ке поле». Молдовани тільки в селах жили в своєму етнічному вимірі. Вони готують смачні національні страви. Овочі в пошані, так як їх вживають свіжі, варені, жарені та запечені, тушені та солені. Страви національного столу кукурудза, квасоля, нут, баклажани, перець, гогошаров, лук-порей, помідори, білокачана та кольорова капуста, гарбуза [24]. Молдавани почали готувати з кукурудзи мамалигу лише протягом XIX ст. так як така рослина з'явилася дуже пізно на посівних площах. Вельми популярна бринза (овечий сир). Кухня розмаїта всіма видами м'яса та страв з них – манджа, мусака, папрікаш, мітітей, менкеріка, токана, костіца, кирнецеї, яхнія, зама. Кондитерські вироби – це пироги (кругла плоска плацинда та кручена вертута), калачі, кулічі, нуга, шербет, халва, суфле, гогош, фруктово-ягідний сік (петля). Заслугує на повагу місцеве вино.

Національно-етнічна мозаїка включає етнос *болгари*, які з'явилися наприкінці XVIII – на початку XIX століття в Україні, які тікали від гонінь турків проти християн. В основному осідали у південній Бессарабії, у Криму (Таврії) та на Причорномор'ї. Незначні родини селилися на Правобережному Поліссі. Всі страви їдять гарячими, та смакують щойно з печі. Найпоширеніша страва - курбан з м'яса баранини, каша з булгуру із рисом все разом поєднують та подають до столу. Склад страв бринза, яйця та молоко. Популярним видом випічки місцевих болгар є міліна – печені вертути з борошна із додаванням сиру, яєць та топленого масла. Її подають до вина. Куштують її також із чаєм.

Називали етнос *ромів* «*протяг золотий історії держав*», про який згадується на території України з XV ст. Перші поселення були в передмістях Ужгороду, Бессарабії та Криму. Осілими ромів намагалася зробити і імперська влада в XVII ст., видаючи закони проти бродяжництва (1809, 1811 та 1818 роках) [35]. Мігруючи та поселяючись територією держави роми згуртували етнічні групи і на Правобережному Поліссі України. Зокрема у Волинській області дві національні громади. Їжа для ромів – святе. Стереотип, що ромська кухня бідна не вірний. Насправді ромська кухня неймовірно вишукана, тому що їхні предки кочівники-музиканти, відвідували заможні маєтки та палаци та знайомилися з різними стравами. Готують у ромів як жінки так і чоловіки. Чоловіча страва «бограч». У рецептурі страв багато гострого: прянощі,

червоний перець, томати. Розмаїті столи на свята та в неділю. В ці дні на столі: курка, відбивні, голубці. Традиційний хліб – «марікля». Готували саме так: мука, вода, дрібка соди та масла, який запікали в печі, а наразі в деку. Кочовий спосіб життя спонукав готувати на відкритому вогні всю їжу. Смаколики виготовляли за традиційним рецептом, який передавався з покоління в покоління. Взірцем є солодка страва «локші» для приготування, якої використовують картоплю, борошно, цукор, масло.

Греки з античної доби (Ольвія, Пантікапей, Херсонес Таврійський і пам'ятки доби Середньовіччя) мешкають на території України, що відносить їх майже до автохтонного населення [36]. Ще з XVIII ст. на Кримському півострові сформувалася унікальна грецька спільнота. На території Правобережного Полісся, зокрема в Житомирській області проживає 107 греків. Кухня греків насичена м'ясними, молочними та виробами з борошна. Унікальністю етносу, який проживає на українських теренах є страви із сушеного і в'яленого м'яса. Прикладом є «хаурма» дуже солена ковбаса, яку готували про запас. Селяни готують різновид в'яленого м'яса – «колбик». Найпопулярнішою була перша страва «шурпа» або «сюрпа» – бульйон з баранини, або юшка з локшиною. Греки є майстри у приготуванні виробів з борошна: прісні, дріжджові, листові. Звертають увагу на себе «чебуреки», «піта», багато варіантів локшини, хашитья (різновид пельменів), «турта», «кубете», «шумуш» (пиріг начинений гарбузом), «лухум» (пиріжки з часниковим соусом).

Румуни це нащадки волохів, які ще за Середньовіччя вели на цих землях напівкочовий спосіб життя. На українських землях з XIV ст. вони проживають компактно або змішано з автохтонами. Заселяють південно-західну частину Чернівецької області (114 тис.) і прикордонні з Румунією райони Закарпатської області [37] на теренах Правобережного Полісся проживають нечисленні родини. Прикордонне населення знає з дитинства декілька мов. Кулінарія представлена супами, які заправляють сметаною тільки перед подачею до столу. Харчові продукти включають: овочі, фрукти, яйця, молоко. Страви містять інгредієнти, що сповільнюють процес старіння. Приправляють страви ароматними травами (ще і лікувального призначення). Готують їжу на помірному вогні, певні інгредієнти варять до неповної готовності.

Етнос «угорці» (самоназва «мадяри») населяють сільські місцевості двох областей України – Закарпатської – 6,7 % і Дніпропетровської – 0,5 %. В IX ст. згадки з'являються про племена угрів Придунайської низовини. Сліди угорців є і на Правобережному Поліссі. Гідроніми містять угорські корені у трьох фізико-географічних районах Житомирського Полісся – протікає річка Візня. Село Можари на півночі Житомирщини, з якої походить шляхетський рід Можарівських, очевидно теж має причетних до мадярів ще середньовічної давнини. Свідченням історичних подій є повідомлення, що повстання деревлян 945-946 років на боці Києва придушувала мадярська дружина. Ця дружина заснувала село Можари в Овруцькому районі. З «лебединим» коренем, який бере початок з давньої мадярської Лебедії є численні топографічні поліські назви: на Київщині – села Лебедівка Вишгородського району, Лебедин Бориспільського району, Лебедівка Яготинського району, річка Либідь м. Київ. Житомирщина представлена у назвах населених пунктів, Лебедівка Новоград-Волинського району, Лебідь Смильчинського району. Гастрономія угорців яскраво представлена щедрим використанням червоного перцю, помідорів та стручкового перцю, цибулі (сорт «мако») [38]. Знаменитий угорський гуляш, курячий паприкаш з галушками та голубці. Традиційно вживали свинину, з часом перейшли на рибу, курку. Рідкі страви – суп «халасле», м'ясні супи з свинини. Другі страви всі з паприкою до прикладу, «гуляш», «перекельт», «токань», «паприкаш» (зі сметанним соусом і паприкою). Випічка: прісні й солоні «кіфлі», «локшина з сиром», рулет з вишнями та сиром «галушки шомлої» і «варгабелеш». Вино займало особливе місце на столі угорців.

Очевидним та назрілим питанням є створення так званого «харчового» банку-даних, який послугується для створення унікального гастрономічного, туристичного продукту Правобережного Полісся України.

Історико-географічні розвідки етнічними кухнями показали одну вагому закономірність це раціональність у використанні продуктів харчування. Історичний зріз гастрономічної культури показав не розпещеність надлишками їжі етносів. Ментальна звичка готувати із залишків продуктів або з того, що недоїли вчора – це життєва необхідність попередніх епох виживання. Нараз європейці запозичують цей тред у нас. Недоліком у харчуванні є низький рівень розуміння

смаку продуктів, їх поєднання і деяка нерозбірливість у їжі. Позитивними моментами гастрономії автохтонів регіону є вміння виростити, навички зберегти, вміння переробити продукти.

Генетичний страх недоїдання, породжує намагання зробити багато запасів. Суспільство травмовано недоїданням і голодоморами, ретельно відноситься до питань їжі. Сьогоднішня харчова поведінка продиктована важкою харчовою історією пращурів. Тому нам бракує таких гастрономічних розвідок окремими територіями, що дозволять відкрити фантастичні продукти та навчитися їх комбінувати. Ми не повинні втрачати свої автохтонні смаки, а навчитися їх просувати. Комплекс меншовартості породжує запозичення назв гастрономічних з чужих країн та долучення їх до власних, етнічних, сакральних. Месеч псевдо маркетингу їжі автохтонів відчувається від мас медійних івентів до істаграмних продуктів, комемораційних заходів. Боротися з стереотипами такими як сало, борщ, вареники не потрібно, тому що суттєвим є не культура споживання, а культура смаку продуктів. Пропагандистські заходи минулих епох присоромлювали нас за вживання тих чи інших продуктів. Наразі сенсотворчими штучками в гастрономії Правобережного Полісся України, постають продукти та страви національних меншин. До системної роботи з популяризації та брендингу харчових продуктів та страв регіону потрібно долучати ЗМІ, публікації, книги (яскравий приклад друковані видання про кухню Київщини «Збирачі туманів» Олеся Ільченка або статті Дмитра Малакова, книги про Херсонщину, навіть глибше кухню однієї родини «Мамушка», «Літні кухні» Ольги Геркулес, «Україна. Їжа та історія» Олени Брайченко та ін. [11]), кулінарні блоги та гастрономічні події, підготовку кваліфікованих кадрів в індустрії туризму та готельно-ресторанному бізнесі.

Тому приготування їжі підкріплене знаннями і вміннями висуває гастрономію етносів Правобережного Полісся України як унікальну та автохтонну із справжніми рецептами та технологіями приготування.

Висновки. Кулінарні пріоритети розрізняються територіально, а основні інгредієнти страв – зонально. Зокрема, північна їжа більш пісна і позбавлена яскраво вираженого смаку (кисіль, квас, щі, окрошка), тим часом південна більш насичена смаковими якостями (солодша, гіркіша). Кожна національна страва – це текст, сповнений смислів та ідіоетнічних елементів самовизначення народів. Національні польські страви сповнені знакових смислів. У стравах етносів проживання споконвіків закладались уявлення про світобудову, здійснюється трансляція світосприйняття. У багатьох етносів вживання їжі – ритуал, у деяких – просто спосіб поповнення організму життєво важливими силами. Приготування і вживання їжі в поліщуків є сакральна річ, вкладає в комунікацію синтетичного типу: візуального, кінестетичного, аудіального. Завдяки закодованій у стравах інформації, під час поглинання їжі відбувається своєрідний комунікативний акт одразу на кількох рівнях: між людиною, яка готувала, і людиною, яка споживає, між предками, які вперше приготували (винайшли цю страву, закладаючи у неї свої уявлення і світорозуміння) і нащадками, котрі продовжують її готувати впродовж віків і передадуть знання про її приготування своїм дітям, а ті своїм і так доти, доки це буде актуальним. Оскільки територія та ландшафт накладає свій відбиток і на породження сенсів, у свідомості кожного етносу виникають стійкі концепти на позначення «своїх» національних страв. Для поліщуків одним із таких концептів є автохтонні страви – своєрідний символ українства.

Список використаних джерел

1. Артюх Л. Ф. Народне харчування українців та росіян північно-східних регіонів. – К., 1982. – 112 с.
2. Артюх Л. Ф. Їжа й харчування в Київській Русі. Етнографія Києва і Київщини. – К. Наукова думка, 1985.
3. Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія. Історико-етнографічне дослідження. – К. Наукова думка, 1977.
4. Артюх Л. Ф. Україна, держава: харчування та їжа [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Україна–Українці. Кн. 1 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2018. – 608 с. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=1.4.4> (останній перегляд: 28.07.2022)
5. Барбарич А. І. Наші культурні рослини. – К, 1952.
6. Басюк Д. І. Інноваційний розвиток гастрономічного туризму в Україні / Дарія Іванівна Басюк // Наукові праці НУХТ. – 2012. – № 45. – С. 128–132.
7. Боренько Н. Народне харчування українців Полісся: ритуально-міфологічна основа родинних традицій // Минуле і сучасне Волині й Полісся: роде наш красний. – Луцьк, 2007. – С. 127 – 131.
8. Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу // Студії з української етнографії та антропології. – К. : Наукова думка. 1981. – 280 с.
9. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – 335 с.
10. Герус Л. Хліб у різдвяно-новорічних святах українців // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 2010. – Т. 259: Праці Секції етнографії і фольклористики. – С. 57–82.
11. Марина Гримич, Ігор Лиліо, Олена Брайченко. Україна. Їжа та Історія. – К. : ФОП Брайченко О. Ю. – 2021. – 288 с.
12. Доманицький В. Народний календар у Ровенському повіті. Волинської губернії // Матеріали до української етнології. – Л., 1912. – Т. 15. – С. 69 – 89.

13. Жовнірова М. В. Їжа і харчування як елемент традиційно-побутової культури українців / М. В. Жовнірова, Р. В. Дяченко // Матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф. «Українська культура XXI століття: стан, проблеми, тенденції». – Київ: КНУКіМ, 2011. – С. 36–38.
14. З лісу та городу до столу: Кулінарна спадщина Полісся / упоряд.: П. В. Замостян, С. Д. Щербак, д. п. Качур. – К.: Макрос, 2015. – 48 с.
15. Їжа в культурному просторі: збірник матеріалів / за ред. О. О. Юрчук, Г. І. Гримашевич, О. В. Чаплінської. – Житомир: Видавничий центр ЖДУ імені Івана Франка, 2020. – 72 с.
16. Кравецька Л. Страви Полісся з душею. – К.: «Книжковий клуб. «Клуб сімейного дозвілля». – 80с.
17. Кравченко В. З побуту і обрядів північно-західної України. Збірник Волинського науково-дослідного музею. – Житомир, 1928. – 120 с.
18. Київське Полісся: Етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1989. – 268 с.
19. Мороз М. Щоденна, святкова та обрядова їжа жителів Волинського Полісся // Минуле і сучасне Волині й Полісся: роде наш красний. – Луцьк, 2007. – С. 133–136.
20. Наулко В. І. Культура і побут населення України / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін. – Київ: Либідь, 1993. – 255 с.
21. Народний календар Овруччини 50-х років XIX ст. в записі Михайла Пйотровського // Записки Наукового товариства імені Шевченка Л., 1995. – Т. 230. Праці секції етнографії і фольклористики. – С. 303 – 351.
22. Ніколенко В. В. Гастрономічні детермінанти суспільного життя: соціологічний вимір: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра соціол. наук: 22.00.01 / В. В. Ніколенко. – Харків, 2015. – 38 с.
23. Несен І. Білий птах з чорною ознакою (за матеріалами з Рівненщини) Західне Полісся історія та культура. – Рівне, 2006. – Вип. 2.
24. Панченко В. Г. Українське національне харчування: минуле і майбутнє. Уроки здоров'я: [зб. ст.] / В. Г. Панченко; Ін-т суспільних досліджень. – Дніпропетровськ: Герда, 2009. – 234 с.
25. Пархоменко Т. Календарні звичаї та обряди Рівненщини. – Луцьк, 2008. – 199с.
26. Полісся України, Випуск 1. Київське Полісся за ред. С. Павлюка. – Л., 1997. – С. 123–147.
27. Русінова Т. Традиційне харчування поліщуків: історіографічний аспект // Народна творчість та етнологія. – 2015. – Вип. 1(353). – С. 39 – 48.
28. Свирида Р. Хліб у зимовій обрядовості Київського Полісся // Полісся України. – Л., 1997. – Вип. 1. – С. 308 – 312.
29. Чубинський П. П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського. – К. 1995. – Кн. 1. – 222 с.; Кн. 2 – 233 с.
30. Яценко С. А. Традиційна народна їжа як предмет етнографічного дослідження [Електр. ресурс] / С. А. Панченко. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/2018/1Z3.pdf> - Назва з екрану.
31. Євреї Овруча. Полісся. Україна. Чому вони не асимілювалися в освячений державою комуністичний порядок, культуру, релігію, атеїзм, радянські традиції? https://zaxid.net/statti_tag50974/
32. Дашкевич Я. Р. Вірменські колонії в Україні 16-18 століть // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 1 : А – В. – С. 572. – 688 с. : іл.
33. Гаюк І. Ілюстрована енциклопедія вірменської культури в Україні / Ірина Гаюк. Т1. Львів: Афіша, 2012. – 980с.
34. Рудницька Т. М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. – К., 1998.
35. Єроніна Є. К., Аваєва М. І. Молдавська кухня: Традиційні та сучасні національні страви. – Кишинів: Тімпул, 1990.
36. Терентьева Н. Греки в Україні: Економічна та культурно-просвітня діяльність (XVII–XX ст.). – К., 1999.
37. Пилипенко Т. Окремі аспекти українсько-румунських відносин в сучасних умовах // Форум націй, 2009, № 4
38. Жаткович Ю. Замітки етнографічні з Угорської Руси // Етнографічний зб. – Т. 2. – Львів, 1905.

References:

1. Artyukh L.F. People's nutrition of Ukrainians and Russian north-eastern regions. – K., 1982. – 112 p.
2. Artyukh L.F. Food and nutrition in Kievan Rus'. Ethnography of Kyiv and the Kyiv region. – K. Nauchnaya mysl, 1985.
3. Artyukh L.F. Ukrainian folk cuisine. Historical and ethnographic research. – K. Nauchnaya mysl, 1977.
4. Artyukh L.F. Ukraine, state: nutrition and food [Electronic resource] // Encyclopedia of history of Ukraine: Ukraine-Ukraintsy. Book 1/ Editor: V. A. Smoliy (chairman) and others of the National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of History of Ukraine. – K.: Vo-vo "Nauchnaya mysl", 2018. – 608 p. – Access mode: <http://www.history.org.ua/?termin=1.4.4> (last viewed: 07/28/2022)
5. Barbarych A.I. Our cultivated plants. – K, 1952.
6. D. I. Basyuk Innovative development of gastronomic tourism in Ukraine / Daria Ivanovna Basyuk // Scientific works of the National Technical University of Ukraine. – 2012. – No. 45. – P. 128 – 132.
7. Borenko N. Narodnoe pitaniye ukraincyev Polesya: ritual-mythological basis of family traditions // Past and present of Volhynia and Polesye: our family is red. – Lutsk, 2007. – P. 127 – 131.
8. Volk Hv. Ethnographic features of the Ukrainian people // Studies on Ukrainian ethnography and anthropology. – K.: Nauchnaya mysl. 1981. – 280 p.
9. Volk Hv. Studies in Ukrainian ethnography and anthropology. – K.: Art, 1995. – 335 p.
10. Gerus L. Bread in the Christmas and New Year holidays of Ukrainians // Records of the Shevchenko Scientific Society. – L., 2010. – Vol. 259: Works of the Section of Ethnography and Folkloristics. – P. 57–82.
11. Maryna Hrymch, Igor Lilyo, Elena Brychenko Ukraine. Food and History. – K.: FLP Braychenko A. Yu. - 2021. – 288 p.
12. Domanytsky V. People's calendar in Rivne uyezd. Volyn province // Materials for Ukrainian ethnology. – L., 1912. – Volume 15. – P. 69 – 89.
13. Zhovnyrova M. V. Food and nutrition as an element of the traditional household culture of Ukrainians / M. V. Zhovnirova, R. V. Dyachenko // Materials Vseukr. scientific theory conf. "Ukrainian culture of the 21st century: state, problems, trends." – Kyiv: KNUKyM, 2011. – P. 36 – 38.
14. From the forest and the garden to the table: Culinary heritage of Polesia / comp.: P. V. Zamostyan, S. D. Shcherbak, village of Kachur. – K.: Makros, 2015. – 48 p.
15. Food in the cultural space: a collection of materials / Ed. A. A. Yurchuk, G. I. Hrymashevich, A. V. Chaplinskaya. – Zhytomyr: Ivan Franko State University Publishing Center, 2020. – 72 p.
16. Kravetskaya L. Dishes of Polesya with soul. – K: "Book club." "Club of family leisure". – 80s.
17. Kravchenko V. From everyday life and customs of north-western Ukraine. Collection of the Volyn Scientific Research Museum. – Zhytomyr, 1928. – 120 p.
18. Kyiv Polesie: Ethnographic study. – K.: Nauchnaya mysl, 1989. – 268 p.
19. Moroz M. Daily, festive and ritual food of residents of Volyn Polesia // Past and present of Volhynia and Polesia: our red bloodline. Lutsk, 2007. P. 133–136.
20. Naulko V. I. Culture and life of the population of Ukraine / V. I. Naulko, L. F. Artyukh, V. F. Horlenko and others – Kyiv: Lybyd, 1993. – 255

- p.
21. People's calendar of Ovruchchyna of the 50s of the 19th century. in the records of Mikhail Piotrovsky // Records of the Scientific Society named after Shevchenko L., 1995. – Т 230. Proceedings of the section of ethnography and folkloristics. – P. 303 – 351.
 22. Nikolenko V. V. Gastronomic determinants of public life: sociological measurement: autoref. thesis for the scientific competition degree of Doctor of Sociol. Sciences: 22.00.01 / V. V. Nikolenko. – Kharkiv, 2015. – 38 p.
 23. Nesen I. A white bird with a black mark (based on materials from the Rivne region) Western Polesie history and culture. – Rovno, 2006. – Issue 2.
 24. Panchenko V. G. Ukrainian national nutrition: past and future. Health lessons: [Sat. art.] / V. G. Panchenko; Institute of Public Research. - Dnipropetrovsk: Gerda, 2009. – 234 p.
 25. Parkhomenko T. Calendar customs and ceremonies of the Rivne region. – Lutsk, 2008. –199p.
 26. Polesye of Ukraine, Issue 1. Kievskoe Polesye under the editorship. S. Pavlyuk. – L., 1997. – P. 123–147.
 27. Rusynova T. Traditional nutrition of Polish people: historiographical aspect // People's creativity and ethnology. – 2015. – Issue 1(353). – P. 39 – 48.
 28. Svyrida R. Bread in the winter ritual of Kievsky Polesya // Polesye Ukrainy. – L., 1997. – Issue 1. – P. 308 – 312.
 29. Chubynsky P. P. Wisdom of the ages. Ukrainian folklore in the creative heritage of Pavlo Chubynskyi. – K. 1995. – Book. 1. – 222 p.; Book 2 – 233 p.
 30. Yatsenko S. A. Traditional folk food as a subject of ethnographic research [Electr. resource] / S. A. Panchenko. - Access mode: <http://eprints.zu.edu.ua/2018/123.pdf> - Title from the screen.
 31. Jews of Ovruch. Polesie Ukraine. Why did they not assimilate into the state-sanctified communist order, culture, religion, atheism, Soviet traditions? https://zaxid.net/statti_tag50974/
 32. Dashkevich Y. R. Armenian colonies in Ukraine 16-18 centuries // Encyclopedia of Ukrainian history: in 10 volumes / edited by: V. A. Smoliy (chairman) and others; Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine. – K.: Nauchnaya mysl, 2003. – Vol. 1: A - V. – P. 572. – 688 p. : ill.
 33. Hayuk I. Illustrated encyclopedia of Armenian culture in Ukraine / Irina Hayuk. T1. Lviv: Afisha, 2012. – 980 p.
 34. Rudnytskaya T. M. Ethnic communities of Ukraine: tendencies of social changes. – K., 1998.
 35. Eronina E. K., Avaeva M. I. Moldavian cuisine: Traditional and modern national dishes. – Chisinau: Timpul, 1990.
 36. Terentyeva N. Greeks in Ukraine: Economic and cultural and educational activities (XVII-XX centuries). – K., 1999.
 37. Pylypenko T. Separate aspects of Ukrainian-Romanian relations in modern conditions // Forum of Nations, 2009, No. 4
 38. Zhatkovich Yu. Ethnographic notes from Hungarian Rus // Ethnographic coll. – Volume 2. – Lviv, 1905.

Надійшла до редколегії 08.08.2022

Прийнята до друку 29.08.2022

II. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ ТА КРАЇНОЗНАВСТВА

УДК 911.3:30/33 (477.8)

<https://doi.org/10.17721/2308-135X.2022.69.39-49>

Смочко Наталія Михайлівна,
доктор географічних наук, професор

Мукачівський державний університет, м. Мукачево, Україна,
e-mail: natasmochko@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-2440-5737>

Сировець Сергій Юрійович,
кандидат географічних наук, доцент

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна,
e-mail: lgtinfo@ukr.net, <http://orcid.org/0000-0002-6775-3483>

Лужанська Тетяна Юріївна,
кандидат географічних наук, доцент

Мукачівський державний університет, м. Мукачево, Україна,
e-mail: tetyana.luchanska70@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0003-0709-8293>

**ТЕХНОПАРКИ ТА ІНДУСТРІАЛЬНІ ІННОВАЦІЙНІ ЦЕНТРИ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ ЯК НОВІТНІ
ПРОСТОРОВІ ПРОМИСЛОВІ ЛОКАЛІТЕТИ**

Метою даної роботи є дослідження технопарків та індустриальних інноваційних центрів Карпатського регіону як новітніх просторових промислових локалітетів.

Методика. В дослідженні використані як загальнонаукові методи, зокрема аналіз, науковий синтез, аналітичний метод, методи порівняння та узагальнення, так і спеціальні: картографічний, моделювання та прогнозування розвитку моносистем.

Наукова новизна. В статті проаналізовано наукові підходи до розуміння сутності поняття «промислова територіальна система», розкрито специфіку функціонування технопаркових структур у країнах ЄС, охарактеризовано діяльність технопарків Карпатського регіону. Визначено, що промислова територіальна система Карпатського регіону, яка представляє собою сукупність традиційних ланок (скупчення промислових підприємств старого і сучасного типу) та інноваційних ланок (технологічні парки, індустриальні парки, наукових парків, центрів трансферу промислових технологій, інноваційних промислових бізнес-інкубаторів тощо) має деформовану територіальну структуру. Всі ланки нерівномірно розміщені на території, дуже часто вони віддалені від концентрації робочої сили, необхідної для їх повноцінного функціонування. Слаборозвиненими є зв'язки між окремими ланками промислової моносистеми, а управління як промисловою системою загалом, так і окремими ланками зокрема, є утрудненим через недосконалість існуючого законодавства. Поліпшення ситуації можливе за умови розробки і реалізації комплексної державної програми розвитку промислової територіальної системи Карпатського регіону загалом і в розрізі її областей зокрема.

Практичне значення. Результати даного дослідження сприяють глибшому суспільно-географічному розумінню процесів монорозвитку суспільно-географічних систем, їх генезису, особливостей їх протікання та дають можливість моделювати їх перспективний розвиток, досягати очікуваних результатів внаслідок довготривалої трансформації. Вони можуть бути використані для подальшого дослідження моносистем різного ієрархічного рівня, а також для розробки практичних рекомендацій та програм розвитку територіальних промислових моносистем.

Ключові слова: промислова територіальна система, монотериторія, промислова моносистема, промисловий локалітет.

UDC 911.3:30/33(477.8)

<https://doi.org/10.17721/2308-135X.2022.69.39-49>

Smochko Nataliia,
Doctor of Geographical Sciences, Professor,
Syrovets Sergii,
Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor,
Luzhanska Tetyana,
Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor

Mukachevo State University, Mukachevo, Ukraine,
e-mail: natasmochko@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-2440-5737>
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine, e-mail:
lgtinfo@ukr.net, <http://orcid.org/0000-0002-6775-3483>.
Mukachevo State University, Mukachevo, Ukraine,
e-mail: tetyana.luchanska70@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0003-0709-8293>

**TECHNOPARKS AND INDUSTRIAL INNOVATION CENTERS OF THE CARPATHIAN REGION AS
NEW SPATIAL INDUSTRIAL LOCATIONS**

The purpose of this research work is to study technoparks and industrial innovation centers of the Carpathian region as the latest spatial industrial localities.

Method. The researcher has used both general scientific methods, in particular analysis, scientific synthesis, analytical method, methods of comparison and generalization, as well as special ones: cartographic, modeling and forecasting the development of monosystems.

Scientific novelty. The article has analyzed scientific approaches to understanding the essence of the concept of «industrial territorial system», reveals the specifics of the functioning of technopark structures in EU countries, has characterized the activities of technoparks in the Carpathian region. It had been determined that the industrial territorial system of the Carpathian region, which is a set of traditional links (clusters of industrial

enterprises of old and modern type) and innovative links (technology parks, industrial parks, science parks, industrial technology transfer centers, innovative industrial business incubators, etc.) has deformed territorial structure. All links are unevenly located on the territory, very often they are far from the concentration of labor force necessary for their full functioning. The connections between individual links of the industrial monosystem are poorly developed, and the management of both the industrial system in general and individual links is difficult due to the imperfection of the existing legislation. Improvement of the situation is possible under the condition of development and implementation of a comprehensive state program for the development of the industrial territorial system of the Carpathian region in general and its regions.

Practical meaning. The results of this study contribute to a deeper socio-geographical understanding of the processes of monodevelopment of socio-geographical systems, their genesis, the peculiarities of their flow and provide an opportunity to model their prospective development, to achieve the expected results because of long-term transformation. They can be used for further research of monosystems of different hierarchical levels, as well as for the development of practical recommendations and programs for the development of territorial industrial monosystems.

Key words: industrial territorial system, monoterritory, industrial monosystem, industrial locality.

Постановка проблеми. Протягом другої половини XX – початку XXI ст. суспільно-географічні дослідження промисловості набули високого рівня розвитку, ставши найбільш поширеною ланкою з-поміж усіх галузево-аналітичних напрямків української суспільної географії. Актуальність таких досліджень була зумовлена необхідністю поглибленого вивчення закономірностей та специфічних особливостей територіальної організації як промисловості в цілому, так і окремих її галузей. Адже саме промисловість виступає провідною галуззю народного господарства України, фундаментом успішного розвитку не лише матеріального виробництва, але й інших сфер людської діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комплексні дослідження з географії промисловості виконав О. Ващенко. У своїх працях він розкрив головні риси, шляхи розвитку і розміщення промисловості, розробив теорію територіально-виробничих комплексів різних типів і масштабів [2]. Також різноманітні питання географії промисловості висвітлювалися в роботах М. Паламарчука та під його редакцією в працях Л. Корецького [9], І. Горленко [11], Г. Балабанова та В. Нагірної [12], Л. Руденко [11] та інших дослідників.

На початку XXI століття вийшли в світ ґрунтовні дослідження науково-методологічних та методичних проблем географії промисловості, в яких С. Іщука [8], О. Гладкого [3], В. Захарченка [6], Г. Підгрушного [10] та ін. В них детально розглянуто різноманітні аспекти суспільно-географічного вивчення промислових територіальних утворень різних рангів, розкрито їх структуру, описано механізми функціонування, обґрунтовано систему методів наукового дослідження таких формувань, проведено всебічний аналіз чинників розвитку промисловості, узагальнено географію окремих галузей промислового виробництва та міжгалузевих промислових комплексів України.

Метою дослідження є дослідження технопарків та індустріальних інноваційних центрів Карпатського регіону як новітніх просторових промислових локалітетів.

Виклад основного матеріалу. Ґрунтуючись на результатах досліджень, можемо стверджувати, що промислові системи формують національну промислову систему мають ієрархічну структуру. При окресленні промислових територіальних систем як монолітних ланок і відносно самостійних систем в суспільній географії, в основу слід покласти виокремлені процеси монорозвитку. Для визначення «монопромислової територіальної системи» треба усвідомлено вибрати монопроцес – функцію (ознаку), яку слід прийняти як основоположну. Якщо відносно невеликій територіальній системі локального рівня притаманна одна функція (ознака), пов'язана з промисловим виробництвом, то таку систему ми можемо назвати монопромисловою територіальною системою, чи монопромисловим локалітетом.

Детальний аналіз промислової територіальної системи Карпатського регіону дозволив виявити в її складі новітні промислові ланки – технопарки, промислові інноваційні вузли, індустріальні парки тощо [14]. Такі ланки є просторовими точками активізації інноваційного промислового розвитку регіону на локальному рівні. Вони виступають полюсами промислового зростання та представляють собою одне або кілька промислових підприємств інноваційного типу, які надзвичайно динамічно розвиваються їх розвиток є по суті монопроцесом – детермінантом імпульсу для розвитку усіх соціально-економічних процесів в регіоні.

Однією з таких ланок є технопарки. У практиці функціонування технопаркових структур у країнах ЄС можна виділити низку таких їх типів: технологічні, що спеціалізовані на впровадженні високих технологій, які мають у своєму складі компанії ризикового капіталу; промислові, що базуються на раціональному використанні виробничого потенціалу й об'єктів інфраструктури; грюндерські (інноваційні бізнес-інкубатори); дослідно-конструкторські, що спрямовані на використання прикладних науково-дослідних робіт і проектування нових виробів, серійне виробництво яких потім налагоджується за межами таких парків. Відповідно до практики ЄС для технопарків передбачені такі пільги як звільнення від сплати реєстраційного податку, податку на прибуток в перші два-три роки діяльності (в наступні 2-3 роки сплати його за зниженими ставками), сплати земельного податку та податку на майно. У той же час кошти, які спрямовуються фірмами на розвиток технопарку, виключаються з оподаткованого прибутку [13]. Щодо кількості технопарків, які функціонують в Україні, то навіть у даних офіційних джерел спостерігаються суттєві розбіжності. Зокрема, відповідно до Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» у державі зареєстровано 16 технопарків (табл. 1.), проте пройшли в установленому порядку державну реєстрацію та успішно працюють 8 [7].

Таблиця 1

Кількість технопарків і промислових інноваційних центрів

Назва спеціалізованих промислових об'єктів	Кількість, одиниць			
	2013		2020	
	Україна	Карпатський регіон	Україна	Карпатський регіон
Технологічні парки	12	1	16	1
Індустріальні парки	2	2	45	13

Як бачимо з табл. 1 станом на 2020 рік в Карпатському регіоні функціонує 1 технологічний та 13 індустріальних парків. В той час, як 6 років тому діяло 1 технологічний і 2 індустріальні парки. Проте створення інноваційних моно промислових ланок в Карпатському регіоні відбувалося нижчими темпами, ніж в Україні загалом.

Таким чином, технологічні парки Карпатського регіону, розглядаються нами як інноваційні територіальні моноутворення, які інтегрують потенціал університетів, науково-дослідних структур, промислових підприємств і суб'єктів інноваційної інфраструктури, забезпечують комплексну організацію наукоємного виробництва шляхом максимального сприяння створенню та впровадженню нових технологій і стимулювання розвитку творчого потенціалу фахівців. Концентруючи наукові, людські, виробничі фінансові та інформаційні ресурси, технологічні парки зумовлюють відтворення повного життєвого циклу інновацій: дослідження – розробка – впровадження – масовий промисловий випуск наукоємної високотехнологічної конкурентоспроможної продукції [14].

Охарактеризуємо докладніше діяльність технопарків Карпатського регіону. Перший технопарк в Україні був створений саме в Карпатському регіоні, а саме в місті Броди Львівської області у 1994 р. як економіко-технологічний експеримент. Однак, зважаючи на відсутність на території Бродівського району належної наукової та виробничої інфраструктури, проєкт так і не було реалізовано. У 1997 р. було створено спеціальну економічну зону «Яворів» та відповідний технологічний парк у її складі (із 1998 р.). В період 1998-2007 рр. технологічний парк «Яворів» діяв як науково-технологічний парк. У 2007 р. відбулася державна реєстрація парку на підставі Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків». Технопарк отримав екстериторіальний статус, а отже можливість виконувати проєкти по всій території України [14]. У період з 2005 р. технологічний парк «Яворів» почав характеризуватися регресивними тенденціями економічного розвитку, але дещо пізніше отримав хороші перспективи для розвитку за умови врегулювання питання пільгового режиму економічної діяльності на його території. Виник великий інтерес з боку іноземних партнерів, зокрема з Польщі.

В перспективі передбачається виникнення нових технологічних парків у Карпатському регіоні. Зокрема, в Івано-Франківську планується побудувати інноваційний технопарк з громадським простором, приміщеннями для коворкінга й стартапів, а також офісних приміщень. Ініціатори мають намір обладнати його виставковими залами, бібліотеками, кафе, штучною водоймою, і інноваційними майстернями «Fab Lab». Планується, що ІТ парк – технологій буде

складатися з трьох частин: робочі приміщення, житловий простір і готельно-розважальний комплекс з коворкінг і фаб-лабом, розташуються коворкінг, конференц-зал, крафт майстерні, офіси інноваційних компаній та партнерських їх організацій, галерея, урбан-лабораторія, танцювальна школа та інше. Fab Lab – невелика майстерня, в якій її учасники можуть виробляти необхідні їм деталі на верстатах з програмним управлінням. За словами ініціаторів проекту, це буде перша майстерня подібного типу в Україні.

В процесі реалізації на території міста Львова знаходиться технопарк «Бізнес-сіті», який спроектований у вигляді ділового центру з 10 офісних корпусів на площі понад 60 тис. м.² і має вигідне транспортне розташування.

Ще однією важливою ланкою промислової територіальної моносистеми є науковий парк. Світовий досвід засвідчує, що ця форма виступає одним з найефективніших способів державної підтримки високотехнологічних, наукомістких, екологічно чистих виробництв [14]. Наукові (дослідницькі) парки формуються на основі одного чи кількох провідних вищих навчальних закладів регіону за участю зацікавлених виробничих підприємств, що здатні впроваджувати високі технології і являють собою комплекси дослідницьких, проектних та виробничих організацій, які розробляють великі актуальні проблеми від початку до кінця – від наукового аналізу та розв’язання до впровадження результатів у виробництво, тобто відіграють важливу роль у розвитку інноваційних систем різного рівня; в формуванні потрійної спіралі між наукою, бізнесом і владою; в створенні нових інноваційних і високотехнологічних компаній; в здійсненні трансферу технологій, створених в університеті, в економіку регіону, а також у підготовці кадрів для інноваційної економіки. Ядром є фірми (малі підприємства), які об’єднують висококваліфікованих науковців і фахівців, що займаються розробкою та підготовкою до впровадження нових технологій. Належні умови для функціонування цих фірм створює інфраструктура парку, найважливішими елементами якої є централізовані бази засобів дослідження і технологічного обладнання, обчислювальний центр тощо.

З 2011 року на території Карпатського регіону розпочато діяльність наукового парку «Ужгородський національний університет» [14]. До його основних напрямків діяльності відносяться: відбір найбільш значущих технологічних пілотних проектів, що мають першочергове значення для промислового, аграрного, рекреаційного комплексів Закарпатської області; трансфер технологій від власника науково-технічних розробок до виробника і споживача; експертиза інноваційних науково-технічних розробок і технологій, пошук сфери їх застосування; надання послуг в сфері оформлення проектної, науково-технічної та конструкторської документації проектів; підготовка, підвищення кваліфікації кадрів у сфері науково-інноваційної діяльності, трансферу технологій та інтелектуальної власності; забезпечення прав інтелектуальної власності на інноваційну продукцію; інформаційне забезпечення науково-інноваційної діяльності; організація науково-технічних конференцій, семінарів, виставок та інших науково-просвітніх заходів.

Головні характеристики проектів наукового парку «Ужгородський національний університет» наведено в таблиці 2 [14].

Таблиця 2

Головні показники проектів, що виконуються науковим парком «Ужгородський національний університет» (станом на 01.01.2020 р.)

Назва проекту	Напрямок, за яким виконується проект	Фінансування (співвідношення у %: бюджетні кошти / власні кошти / кошти, залучені з інших джерел)	Терміни виконання проекту, роки
«Впровадження енергоощадних електронагрівних елементів нового покоління в бюджетній сфері»	Енергозбереження	100/0/0	2019-2020
«Система моніторингу з елементами доповненої реальності»	безпечна життєдіяльність людини	власні та залучені кошти	2018-2020
Проект по Програмі ENICBC «Угорщина-Словаччина-Румунія-Україна» 2020 «Нові рішення в сфері	енергозбереження; альтернативні джерела енергії	–	2020-2022

енергетики в Карпатському регіоні»			
«Впровадження сонячних джерел енергії на спорткомплексі УжНУ»	енергозбереження; альтернативні джерела енергії	0/40/60	2020-2022

Дані наведеної таблиці засвідчують про те, що науковий парк «Ужгородський національний університет» розробляє національно важливі для соціально економічного розвитку карпатського регіону проекти. Але його діяльність можна було б розширити, а функціонування зробити успішнішим при збільшенні фінансування за рахунок коштів державного бюджету України. Це сприяло б зростанню ролі цього наукового парку як науково-інноваційної освітньої моносистеми, що здійснює значний вплив на соціально економічний розвиток Закарпатської області та Карпатського регіону загалом.

В перспективі формування і розвиток наукового парку «Ужгородський національний університет» повинні бути орієнтовані на вирішення регіональних та транскордонних проблем і на проведення співфінансування науково-дослідної та інноваційної роботи інтегровано з органами державної влади та місцевого самоврядування. Враховуючи досвід функціонування наукового парку «Ужгородський національний університет» вважаємо за доцільне створити подібні структури при інших університетах Карпатського регіону.

Не менш важливими ланками в промисловій територіальній системі є промислові (індустріальні) парки. Це інноваційні територіальні моноутворення, сформовані вузькоспеціалізованими підприємствами, які об'єднані між собою тісними виробничими зв'язками, спільністю транспортно-територіального положення, загальними системами інфраструктури з метою найбільш ефективного використання та вільного переміщення матеріальних, трудових й інформаційних ресурсів. Вони можуть створюватися як на промислових майданчиках спустошених заводів, так і буквально «з нуля в чистому полі». Виділяють головні концепції промислових (індустріальних) парків (табл. 3) [14].

Таблиця 3

Концепції промислових (індустріальних) парків

Назва концепції	Основні положення
«greenfield»	парк, створений на земельній ділянці промислового призначення, як правило, без інженерної інфраструктури, знаходиться по суті в «чистому полі». Концепція «greenfield» шляхом ефективного використання інформаційно-комунікаційних технологій дає можливість створити парк із сучасною інфраструктурою і значним зростанням виробництва з меншими витратами, проте її втілення вимагає значних інвестицій
«brownfield»	парк, створений на основі раніше існуючих виробничих майданчиків, як правило, забезпечених будівлями, спорудами та інфраструктурою, які потребують реконструкції і (або) капітальний ремонт, відповідно до його спеціалізації і потреб резидентів

Ознаками промислового (індустріального) парку є: наявність єдиного комплексу об'єктів нерухомості, в якому розміщуються виробництва суб'єктів підприємництва; наявність загальної концепції створення («greenfield» або «brownfield»), управління і розвитку індустріального парку, включаючи заходи по розміщенню виробництв суб'єктами підприємництва та створення нових робочих місць; наявність інженерної інфраструктури, необхідної для організації виробничого процесу.

Однією з головних цілей соціально-економічного функціонування промислових (індустріальних) монотериторій є досягнення територіальної взаємодії і збалансованості між її просторовими елементами, процесами і явищами. Дієвість промислових (індустріальних) парків як інструментів стимулювання промислової активності соціально-економічного розвитку регіону визначається рядом регулятивних механізмів їх функціонування, серед яких найважливішими є питання управління та власності, механізму залучення інвесторів і система стимулів та пільг, що надаються. Вони відіграють величезне значення в економічному розвитку країни, до прикладу «Кремнієва долина» (США) – агломерація наукових та виробничих фірм, забезпечує одну п'яту світового виробництва комп'ютерної та обчислювальної техніки як центр високотехнологічної індустрії (компанії «Adobe», «Apple», «Cisco», «eBay», «Facebook», «Google», «Hewlett-Packard»,

«Intel», «Херох» тощо). Промислові (індустріальні) парки активно сприяють підвищенню наукоємності американських товарів, що збільшує конкурентоспроможність продукції США на світовому ринку.

Бурхливий розвиток індустріальних парків в Європі почався з 80-их рр. XX століття. Найбільш активно розвивалися екологічні індустріальні парки, в яких функціонують компанії, пов'язані технологіями і ресурсами. Вдосконалення та стандартизація парків безсумнівно покращують результати виробництва і знижують вплив на навколишнє середовище.

Початковим етапом запровадження індустріальних парків в Україні було їх включення до стратегій соціально-економічного розвитку більшості її регіонів. Ґрунтуючись на стратегіях регіонального розвитку, більшість регіонів України розробили концепції і програми створення індустріальних парків своєї місцевості. На сьогоднішній день в Карпатському регіоні вже створено 8 індустріальних парків (табл. 5).

Таблиця 5

Індустріальні парки Карпатського регіону*

Назва, місце розташування	Площа	Рік створення	Ініціатор створення	Спеціалізація
«Долина»,** м. Долина, Івано-Франківська обл.	27,14 га	2013	Долинська міська рада	легка, деревообробна та автомобіле- та приладобудівна промисловість
«Соломоново»,** с. Соломонове, Ужгородський р-н, Закарпатська обл.	66,2 га	2013	ТОВ «РІК», Євромотор», «Євроавтотек», «Сезпарксервіс»	середнє та точне машинобудування (автомобілебудування, приладобудування, електронна промисловість)
«Рясне-2»,** м. Львів	23,94 га	2014	Львівська міська рада	виробництво деревини та виробів з деревини, целюлозно-паперова промисловість, видавнича справа, виробництво електричного, електронного та оптичного устаткування, виробництво гумових та пластмасових виробів
«Новороздільський індустріальний парк»,** м. Новий Розділ, Львівська обл.	46,40 га	2014	Новороздільська міська рада	виробництво еко-ощадних матеріалів, продукції, технологій для зменшення споживання природних ресурсів, виробництво з сировини вторинного та природного походження
«Бурштин»,*** м. Бурштин, Івано-Франківська обл.	32,45 га	2014	Бурштинська міська рада	сільськогосподарське машинобудування, виробництво будівельних матеріалів, деревообробка, виробництво меблів, переробна та електронна промисловість, комбінована логістика
Яворівський індустріальний парк,** смт. Немирів, Яворівський р-н, Львівська обл.	40,0 га	2016	Яворівська районна рада	виробництво промислової продукції, що заміщає імпорт з країн ЄС для внутрішнього ринку, виробництво промислової продукції для експорту в країни ЄС (виробництво на основі давальницької сировини)
Кам'янка-Бузький індустріальний парк,** м. Кам'янка-Бузька, Львівська обл.	24,47 га	2017	Кам'янка-Бузька міська рада	сільськогосподарське машинобудування, харчова промисловість, електронна промисловість, комбінована логістика, виробництво будівельних матеріалів, деревообробка, виробництво меблів, промисловість будівельних матеріалів та виробів з них
«Сігма Парк Яричів»,** с. Старий Яричів, Кам'янка-Бузький р-н, Львівська обл.	15,71 га	2017	ТЗОВ «Індустріальний парк «СІГМА Парк Яричів»	виробництво продукції для подальшого експорту в країни ЄС, виробництво продукції на основі давальницької сировини, переробка сировини українського походження з подальшим експортом, логістичні послуги з управління транспортними потоками вантажів
«Львів»,*** м. Пустомити, Львівська область	20,00 га	2017	ТЗОТ «НІСА Девелопмент»	автомобільна промисловість, металообробка, легка промисловість, логістичні послуги, виробництво побутової техніки, поліграфія

«Новодністровськ»,** м. Новодністровськ, Чернівецька область	15,36 га	2017	Новодністровська міська рада	виробництво електричного устаткування; автозапчастин та комплектуючих виробів для автомобілів; харчових продуктів (комплексна переробка та зберігання овочів та фруктів)
«Захід Ресурс»,** м. Городок, Львівська обл.	22,77 га	2018	ТОВ «Євро- Інвест-Холдінг»	виробництво харчових продуктів та безалкогольних напоїв, зберігання і переробка продукції рослинництва і тваринництва, текстильне виробництво, виробництво одягу, шкіри, виробів із тканини і шкіри, оброблення деревини та виробів з деревини, машинобудування, приладобудування, логістичні послуги
«Аркан»,*** м. Івано-Франківськ, Івано-Франківська обл.	62 га	2018	Громадянин Козакевич Юрій Едуардович	управління нерухомим майном за винагороду або на основі контракту (основний); комплексне обслуговування об'єктів; купівля та продаж власного нерухомого майна; надання в оренду й експлуатацію власного чи орендованого нерухомого майна; консультування з питань комерційної діяльності й керування; організація будівництва будівель
«Бізнес Прайм»,** с. Тернопілля, Миколаївський район, Львівська обл.	17,5 га	2019	ТОВ «Рубікон Трейд»	виробництво харчових продуктів та безалкогольних напоїв, зберігання і переробка продукції рослинництва і тваринництва; оброблення деревини та виготовлення виробів з деревини; машинобудування, приладобудування; надання послуг в сфері телекомунікацій та ІТ; логістичні послуги

* складено авторкою за [7]

** індустриальні парки, які включені до Реєстру індустриальних (промислових) парків

*** індустриальні парки, які не включені до Реєстру індустриальних (промислових) парків

Представлені в табл. 4.9. індустриальні парки мають високий потенціал для реалізації інвестиційних проєктів. В Карпатському регіоні продовжується робота по розширенню мережі індустриальних парків, про що свідчать інноваційні проєкти на найближчу перспективу. Розглянемо їх більш детально в розрізі адміністративних областей Карпатського регіону.

До інноваційних проєктів Львівської області відноситься створення індустриального парку «Сигнівка» (площа 51,4 га). Його концепція затверджена 5 жовтня 2017 року Львівською міською радою, а у березні 2019 року ЛКП «Львівсвітло» замовило проєктно-кошторисну документацію по робочому проєкту «Будівництво КПЛ-10 кВ для резервного електропостачання індустриального парку «Сигнівка» на вул. Північна у м. Львів (вартість робіт 264 тис. грн.). Це засвідчує про те, що постійно зміцнюється інженерна інфраструктура індустриальних парків. У розділі IV (стратегічні цілі) Стратегії розвитку Львівської області на період 2021-2027 роки передбачено розвиток інфраструктури підтримки індустриальних парків. Одним із завдань визначено підтримку розвитку високотехнологічних індустриальних парків, створення кластерів за перспективними напрямками ведення бізнесу та їх популяризація на регіональному, національному та міжнародному рівнях. Планом заходів з реалізації у 2021-2023 роках Стратегії розвитку Львівської області на період 2021-2027 років в рамках реалізації технічного завдання передбачається сприяння створенню та розбудови індустриальних парків та промислових зон області, зокрема: розбудова інфраструктури промислових зон Рясне-2 та Сигнівка, що матимуть позитивний соціально-економічний вплив на місто Львів та прилеглі території (планується створити від 6 до 12 тис. робочих місць); розбудова інфраструктури Новороздільського індустриального парку (близько 1,1 тис. робочих місць); розбудова інфраструктури індустриального парку «Захід Ресурс» Городецького району (близько 1,6 тис. робочих місць); будівництво інженерно-транспортної інфраструктури ділянки індустриального парку в м. Кам'янка-Бузька (близько 400 робочих місць); підтримка розвитку індустриального парку «Сігма Парк Яричів» (від 2 до 5 тис. робочих місць); розбудова Яворівського індустриального парку (близько 2,2 тис. робочих місць); індустриального парку «Бізнес Прайм» Миколаївського району (близько 1,7 тис. робочих місць); потенційного Червоноградського та інших індустриальних парків, які перебувають на стадії розробки концепції та реєстрації [7].

В Івано-Франківській області проводиться робота щодо створення індустріальних парків у містах Калуші, Коломиї. Зокрема: Коломийською міськрадою розроблено та затверджено концепцію індустріального парку «Коломия», триває робота щодо визначення земельної ділянки під індустріальний парк; Калуською міською радою прийнято рішення від 21.06.2018 р. №1633 «Про підтримку створення індустріального парку «Оріана» на території м. Калуша (на площі 47 га строком на 50 років); рішенням Калуської міської ради від 06.06.2013 р. №1944 затверджено концепцію індустріального парку «Калуш», на 18 га землі планується розвивати потужні підприємства інноваційних галузей промисловості. Існують наміри щодо створення індустріального парку у Хриплинській промзоні поблизу м. Івано-Франківська. З цією метою місто, якому належить 4,3 га землі, планує викупити дві земельні ділянки загальною площею 14 га у селі Хриплин поруч із промисловою зоною. Серед потенційних інвесторів є зацікавленість щодо будівництва в Івано-Франківську нового молокозаводу, підприємств з виробництва сонячних панелей та різних видів побутової техніки [7].

Відповідно до Стратегії розвитку Івано-Франківської області на 2021-2027 роки оперативною ціллю 1.1. «Стимулювання розвитку інноваційних видів економічної діяльності, залучення інвестицій» передбачено завдання 1.1.2. «Підготовка та супровід інвестиційних проєктів (створення індустріальних, технологічних парків)»: концепція та ТЕО розміщення індустріальних парків; розвиток інженерної інфраструктури для індустріальних парків. Планом заходів з реалізації Стратегії розвитку Івано-Франківської області на 2021-2023 роки заплановано створення індустріальних парків «Бурштин» та «Боднарів», зокрема до 2027 р. на території індустріального парку «Боднарів» передбачено створити 5 підприємств. Завданнями і заходами з виконання Державної програми розвитку регіону українських Карпат на 2020-2022 роки передбачено створення в Закарпатській області (Свалявський район) індустріального парку «Інноваційне місто довголіття» (з промислової переробки лікарських рослин). Відповідно до Регіональної Стратегії розвитку Закарпатської області на період 2021-2027 років передбачено формування мережі індустріальних парків [14].

В Чернівецькій області передбачено створення індустріального парку «Енергія Буковини» (площею 15 га). Стратегією розвитку Чернівецької області на 2021-2027 роки до 2027 року передбачається створення та розбудова індустріальних, технологічних парків, бізнес-інкубаторів тощо. Розроблені заходи передбачають реалізувати проєкт «Будівництво мереж водопостачання, водовідведення та зливових стоків до індустріального парку Новодністровськ». Планом заходів з реалізації у 2021-2023 роках вказаної Стратегії передбачено удосконалення інфраструктури індустріального парку «Новодністровськ» та створення індустріального парку «Вікнянський» [7].

В Україні зареєстровано два нові індустріальні парки. Уряд ухвалив рішення про внесення до відповідного реєстру двох об'єктів у Чернівецькій області – індустріальних парків «Хотин Invest» та «Енергія Буковини». Підприємства, що розміщуватимуться в межах парків, проводитимуть діяльність у таких сферах, як легка, харчова промисловість, машинобудування, металообробка, виробництво будівельних матеріалів. В межах цих промислових майданчиків бізнес матиме доступ до необхідної інфраструктури (енерго-, водо- та газопостачання), логістики та трудових ресурсів та додаткові пільги для резидентів індустріальних парків: звільнення від імпортного ПДВ і мита при імпорті нового обладнання; звільнення від податку на прибуток на 10 років у разі ведення діяльності в межах ІП; пільгові ставки податку на нерухомість і плати за землю від місцевої влади.

Такі умови стимулюватимуть створення нового бізнесу, а також сприятимуть релокації підприємств із зони активних бойових дій на території індустріальних парків.

Крім того, створення таких об'єктів є одним з важливих інструментів подолання дефіциту робочих місць. Так, 1 гектар території парку може забезпечити 50 українців роботою, а один середній індустріальний парк створить близько 1 тисячі нових робочих місць.

Ще однією інноваційною моделлю виступають технополіси, які розглядаються нами як науково-промислові комплекси, які виробляють нову прогресивну продукцію чи розробляють нові наукоємні технології на основі тісної співпраці з університетами, науково-технічними центрами. Із 1999 року на території Карпатського регіону функціонує спеціальна економічна зона туристсько-рекреаційного типу «Курортнополіс Трускавець», яка, фактично, є першим і єдиним в Україні прикладом технополісу, котра розташована в межах міського населеного пункту.

Проаналізувавши праці вчених, законодавчу базу України нами здійснено аналіз ланок промислових моносистем, результати якої представлені в таблиці 5 [14].

Таблиця 5
Характеристика промислових локалітетів просторових промислових моносистем

Тип	Мета створення промислових локалітетів	Завдання для досягнення мети	Локалітети просторових промислових моносистем
Науковий (дослідний) парк	моноутворення орієнтоване на науково-дослідницьку діяльність	впровадження науково-технічних нововведень до стадії технічного прототипу; здійснення неприбуткового, фундаментально-прикладного наукового трансферу; забезпечення прикладного значення проєктів та розробок на довгострокову перспективу – понад 10 років	наукоємні компанії; науково-дослідні інститути, науково-дослідні лабораторії, освітні хаби
Науково-технологічний парк	моноутворення, яке інтегрує систему зв'язків між наукою, освітою й промисловістю та виступає своєрідним каталізатором формування наукомісткого сектора промисловості	створення нових видів інноваційного продукту та здійснення заходів щодо його комерціалізації; організація і забезпечення виробництва наукоємної конкурентоспроможної інноваційної продукції; сприяння конструкторської та технологічної розробки та виробництва промисловими серіями нових виробів, в результаті інтеграції фінансових ресурсів університетів, науково-дослідних центрів і промислових підприємств; здійснення прибуткового/ неприбуткового науково-експериментального трансферу; надання інформаційно-методичного, правового та консалтингового забезпечення, патентно-ліцензійної допомоги; залучення студентів, випускників, аспірантів, наукових та науково-педагогічних працівників до розробки та виконання проєктів наукового парку; організація підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців, необхідних для розробки і реалізації проєктів наукового парку; зосереджує унікальне обладнання, обчислювальні центри, лабораторії, необхідне для проведення досліджень і наукових експериментів; формування висококваліфікованих кадрів різних спеціальностей - вчених, розробників, дослідників, аналітиків, інженерів, фахівців різного профілю, забезпечує можливість міжгалузевих досліджень	дослідний центр і виробнича зона, що прилягає до нього, де на орендних чи інших умовах розташовані наукоємні фірми
Промисловий (індустріальний) парк	моноутворення орієнтоване на здійснення прибуткової діяльності	тимчасове користування площ, приміщень та обладнання в організації за новою технологією виробництва нової продукції; здійснює експериментально-виробничий трансфер; виробляє та реалізовує новий продукт; застосовує бізнес-підтримку.	індустріальні парки, технологічні парки

Таким чином, в результаті здійсненого нами аналізу промислової територіальної моносистеми Карпатського регіону можна зробити висновок, що на сьогоднішній день її структура є недосконалою і слаборозвиненою.

У областях Карпатського регіону немає повноцінного набору інноваційних ланок локального рівня, які можна назвати промисловими локалітетами. Відмічені в процесі аналізу ланки (технопарки, наукові парки, індустріальні (промислові) парки тощо) розташовані нерівномірно на території, непропорційно до місць концентрації населення і робочої сили в межах Карпатського регіону. Управління розвитком промислових моносистем є утрудненим через

недосконале нормативно-правове поле, яке має визначати особливості функціонування таких систем загалом і окремих ланок (підсистем) зокрема.

Загальні висновки. Виявлено, що промислова територіальна система Карпатського регіону, яка представляє собою сукупність традиційних ланок (скупчення промислових підприємств старого і сучасного типу) та інноваційних ланок (технологічні парки, індустріальні парки, наукових парків, центрів трансферу промислових технологій, інноваційних промислових бізнес-інкубаторів тощо) має деформовану територіальну структуру. Всі ланки нерівномірно розміщені на території, дуже часто вони віддалені від концентрації робочої сили, необхідної для їх повноцінного функціонування. Слаборозвиненими є зв'язки між окремими ланками промислової моносистеми, а управління як промисловою системою загалом, так і окремими ланками зокрема, є утрудненим через недосконалість існуючого законодавства. Оскільки промислова територіальна моносистема є відкритою системою, яка побудована на прямих і зворотних, горизонтальних і вертикальних зв'язках, і може успішно розвиватися лише при наявності ефективного управління цими зв'язками на макро- і мікрорівнях. Кожен з них має свої ресурсні бази та спеціалізацію і територіальні промислові проблеми, які вимагають негайного вирішення. Поліпшення ситуації можливе за умови розробки і реалізації комплексної державної програми розвитку промислової територіальної системи Карпатського регіону загалом і в розрізі її областей зокрема.

Список використаних джерел:

1. Андел В. І. Моніторинг використання місцевих природних ресурсів у промислових та аграрно-промислових системах регіону. Науковий вісник НЛТУ України: зб. наук.-техн. праць. Львів: НЛТУ України, 2007. Вип. 17.6. С. 124-128.
2. Вовк І. Історія досліджень промислових комплексів вченими Львівської суспільно-географічної школи. Вісник Львівського університету. Серія географічна. 2013. Вип. 46. С. 62-68. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VLNU_Geograf_2013_46_10.
3. Гладкий О. В. Наукові основи суспільно-географічних досліджень промислових агломерацій: монографія / за ред. С. І. Іщука; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ: ВГЛ «Обрії», 2008. 360 с.
4. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
5. Закон України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 1999. № 40. С. 363. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/991>.
6. Захарченко В. І. Трансформаційні процеси у промислових територіальних системах України. Вінниця: Гіпаніс, 2004. 547 с.
7. Індустріальні парки в Україні. URL: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=6463d3ba-aa13-4e54-8db0f36642c43d9&tag=IndustrialniParkiVUkraini>.
8. Ішук С. І. Промислові комплекси України. Наукові основи територіальної організації. Київ: Паливода А.В., 2003. 248 с.
9. Корещкий Л. М., Паламарчук М. М. Географія промисловості Української РСР (Умови формування промислових територіальних комплексів). Київ: Наукова думка, 1967. 328 с.
10. Підгрушний Г. П. Промисловість і регіональний розвиток України: монографія. Київ: Інститут географії НАН України, 2009. 300 с.
11. Промышленный комплекс Киевского Приднепровья (экономико-географическое исследование) / М. М. Паламарчук, И. А. Горленко, Л. Г. Руденко и др.; отв. ред. И. А. Горленко. Киев: Научная мысль, 1988. 252 с.
12. Территориальная структура производственных комплексов / М. М. Паламарчук, Г. В. Балабанов, В. П. Нагирная и др.; под общей редакцией М. М. Паламарчука. Київ: Наукова думка, 1981. 312 с.
13. Черноіванова Г. С., Шматько Н. М. Форми організації інноваційної діяльності у ринкових умовах України. Вісник національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Тематичний випуск: Технічний прогрес і ефективність виробництва. 2010. №8. с. 191-198.
14. Smochko N. Innovative models of industrial territorial monoformation in modern geoprostore. The international journal Sustainable development. 2020. № 3. P. 48-59.

References:

1. Andel V. I. Monitoryng vy`kory`stannya miscevy`x pry`rodny`x resursiv u promy`slovy`x ta agrarno-promy`slovy`x systemax regionu. Naukovy`j visnyk NLTU Ukrainy`: zb. nauk.-texn. pracz`. L`viv: NLTU Ukrainy`, 2007. Vy`p. 17.6. S. 124-128.
2. Vovk I. Istoriya doslidzhen` promy`slovy`x kompleksiv vcheny`my` L`vivs`koyi suspil`no-geografichnoyi shkoly`. Visnyk L`vivs`kogo universy`tetu. Seriya geografichna. 2013. Vy`p. 46. S. 62-68. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VLNU_Geograf_2013_46_10.
3. Gladky`j O. V. Naukovi osnovy` suspil`no-geografichny`x doslidzhen` promy`slovy`x aglomeracij: monografiya / za red. S. I. Ishhuka; Ky`yivs`ky`j nacional`ny`j universy`tet imeni Tarasa Shevchenka. Ky`yiv: VGL «Obriyi», 2008. 360 s.
4. Derzhavna sluzhba staty`sty`ky` Ukrainy`. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
5. Zakon Ukrainy` «Pro special`ny`j rezhym innovacijnoyi diyal`nosti tehnologichny`x parkiv» Vidomosti Verxovnoyi Rady` (VVR). 1999. №40. S. 363. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/991>.
6. Zaxarchenko V. I. Transformacijni procesy` u promy`slovy`x tery`torial`ny`x systemax Ukrainy`. Vinny`cya: Gipanis, 2004. 547 s.
7. Industrial`ni parky` v Ukraini. URL: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=6463d3ba-aa13-4e54-8db0f36642c43d9&tag=IndustrialniParkiVUkraini>.
8. Ishhuk S. I. Promy`slovi komplekisy` Ukrainy`. Naukovi osnovy` tery`torial`noyi organizaciji. Ky`yiv: Paly`voda A.V., 2003. 248 s.
9. Korecz`ky`j L. M., Palamarchuk M. M. Geografiya promy`slovosti Ukrainys`koyi RSR (Umovy` formuvannya promy`slovy`x tery`torial`ny`x kompleksiv). Ky`yiv: Naukova dumka, 1967. 328 s.
10. Pidgrushny`j G. P. Promy`slovist` i regional`ny`j rozvy`tok Ukrainy`: monografiya. Ky`yiv: Insty`tut geografiyi NAN Ukrainy`, 2009. 300 s.
11. Промышленный комплекс Ky`evskogo Pry`dneprov`ya (ekonomy`ko-geografy`cheskoe y`ssledovany`e) / М. М. Palamarchuk, Y`. A. Gorlenko, L. G. Rudenko y` dr.; отв. ред. Y`. A. Gorlenko. Ky`ev: Nauchnaya mysl`, 1988. 252 s.

12. Terrytoryal'naya struktura proy'zvodstvennykh kompleksov / M. M. Palamarchuk, G. V. Balabanov, V. P. Nagy'naya y`dr.; pod obshhej redakcy`ej M.M. Palamarchuka. Ky`yiv: Naukova dumka, 1981. 312 s.
13. Chernoiivanova G. S., Shmat`ko N. M. Formy`organy`zatsiyi innovacijnoyi diyal`nosti u ry`nkovy`x umovax Ukrainy`. Visny`k nacional`nogo texnichnogo univerty`tetu «Xarkivs`ky`j politexnichny`j insty`tut». Tematy`chny`j vy`pusk: Texnichny`j progres i efekty`vnist`vy`robny`czstva. 2010. №8. s. 191-198.
15. Smochko N. Innovative models of industrial territorial monoformation in modern geoprostore. *The international journal Sustainable development*. 2020. № 3. P. 48-59.

Надійшла до редколегії 05.02.2022

Прийнята до друку 19.05.2022

ISSUES OF THE IMPACT OF THE MIGRATION PROCESSES ON URBAN SETTLEMENT IN THE NAKHCHIVAN ECONOMIC REGION

Purpose. The main purpose of the research work is to study the migration processes in the Nakhchivan Autonomous Republic, especially the progress of migration in urban settlements, how it changes in different administrative regions and the factors affecting it.

Methods. While carrying out the research work, the data of the demography department of the Nakhchivan State Statistics Committee and using relevant literature materials, the effect of the migration process on urban settlement and demographic processes were used. The research work was prepared based on the mathematical-analytical, historical-comparative methods.

Results. In the Nakhchivan Autonomous Republic, the occupation policy of the 1980s, and later the difficulties of the crisis period, lowered the Living Standard Index and led to the acceleration of migration. Due to the socio-economic situation, the population left the villages and a small part concentrated in the cities. Each factor affecting the intensity and direction of migration determines the attractiveness coefficient of the area. Based on the statistical data for 2021, when we calculate the attractiveness coefficient of the cities in the Nakhchivan economic region, it is evident that the most attractiveness coefficient falls to the city of Nakhchivan.

Scientific innovations. In the article, for the first time, how migration processes change in the urban settlements of the Nakhchivan Autonomous Republic, the factors affecting this change and ways to eliminate them are studied.

Practical significance. The results obtained from the article can be used in the regulation of migration processes in the Republic of Azerbaijan and its various regions.

Keywords: Urban population, migration, natural increase, demography

Introduction. Migration is the process of determining the demographic situation and socioeconomic development of the country, and its various regions. Although socio-political processes influence the intensity and direction of migration in the Nakhchivan economic region during the historical period, the socio-economic situation in modern times determines the direction of migration and it is voluntary rather than mandatory. Migration has a special role in the growth of cities. The migration process is important for the optimal allocation of labour resources and the acceleration of the economic development of regions, reducing the difference between settlements. [9, p.114]. In this respect, the correct organization of the Unified Settlement System depends on the regulation of the direction of the migration process. Related to a large number of workplaces in urban areas, the population is more concentrated, and in rural areas, the opposite process is taking place. Rural areas have high natural increases and limited job opportunities. As a consequence of this, the population migrates from rural to urban places [6, p.40]. In addition to this, owing to the low socio-cultural level in villages, the inadequacy of business opportunities, seasonal work, and other reasons (difficulty in dividing households according to the number of children, young people preferring to work in cities, etc.), the population migrates to cities.

Material and methods. While carrying out the research work, the data of the demography department of the Nakhchivan State Statistics Committee and using relevant literature materials, the effect of the migration process on urban settlement and demographic processes were used. Especially, Z.N. Eminov (2005), H. M. Tahirova (2016), R.N. Karimov (2016), and other researchers' works were used in the research procedure. The research work was prepared based on the mathematical-analytical, historical-comparative methods.

Results of the study. The Living Standard Index (LSI) is one of the indicators that determine the direction and intensity of the migration flow [4, p.41]. In the Nakhchivan Autonomous Republic, the occupation policy of the 1980s, and later the difficulties of the crisis period, lowered the Living Standard Index and led to the acceleration of migration. Due to the socio-economic situation, the population left the villages and a small part concentrated in the cities.

Each factor affecting the intensity and direction of migration determines the attractiveness coefficient of the area [1, p.155]. Based on the statistical data for 2021, when we calculate the attractiveness coefficient of the cities in the Nakhchivan economic region, it is evident that the most attractiveness coefficient falls to the city of Nakhchivan (Table 1).

Table 1

Attractiveness index of urban areas in 2021

Administrative units	Attractiveness index (in person)	Attractiveness index (in per cent)
Nakhchivan city	1,52	86,4
Sharur	0,26	14,7
Babek	0,01	0,59
Ordubad	0,19	10,8
Julfa	0,56	31,8
Kangarli	0,20	11,4
Shahbuz	0,59	33,5
Sadarak	0,42	23,9
Economic region	1,76	100

Source: The table was compiled based on the data of the Nakhchivan State Statistics Committee.

In 2021, the attractiveness coefficient of the area in terms of urban areas in the economic region was in the Shahbuz, Julfa, and Sadarak administrative regions, along with the city of Nakhchivan. However, this coefficient has changed under the influence of political processes during the historical period. The migration balance of the urban population was positive in the Nakhchivan economic district during 1988-1990 (Figure 1).

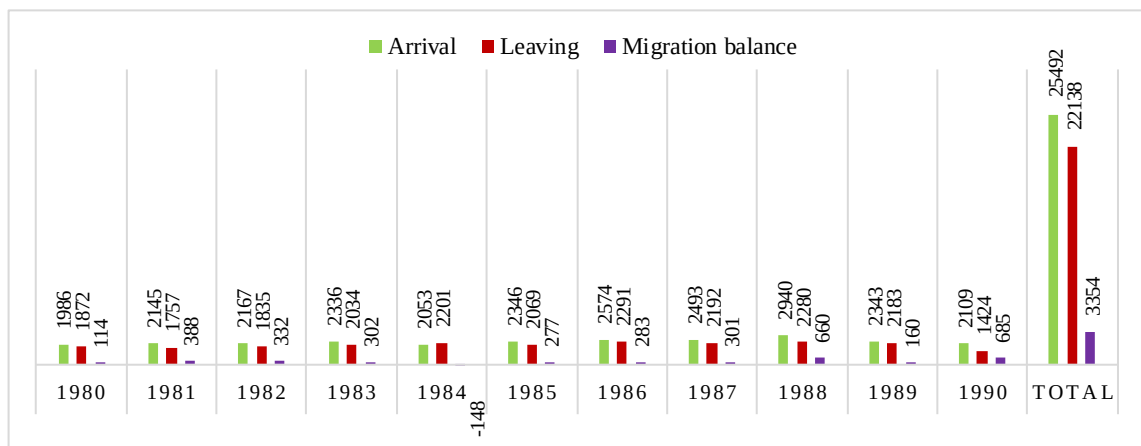

Figure 1. The migration of the urban population in the Nakhchivan economic region

Source: [3, p.82]

The severe socio-economic and political problems of the 80s led to the settlement of 250000 Azerbaijanis deported from Armenia in the Nakhchivan Autonomous Republic. However, this population is mostly settled in rural areas. Among the regions of the republic, the least populated area of IDPs (0.2%) and refugees (0.6%) is Nakhchivan Autonomous Republic [7]. About 5000 people have become refugees from the village of Karki, a border village of Nakhchivan with Armenia, for which plots of land have been allocated, and modern residential buildings have been built in the town of Hyderabad (the centre of Sadarak). Although the overall migration growth in 1980-1987 received negative values, there was a negative migration balance in urban areas only in 1984. Out of 11,9 thousand people who moved from the villages, 1700 people settled in Autonomous Republic's cities. The number of those who left was more than 10000 [3]. When the Nakhchivan Autonomous Republic was a part of the former Soviet Union, there was almost no external flow in relation to the current situation. As of 1990, the type and directions of migration in the republic began to change and took a more intensive form. The population, experiencing a severe economic crisis, flocked to foreign countries. From 1991 to 2000, almost one-fifth of the 55,6 thousand population multiplied by natural growth, left the economic region [3, p.82].

In the Nakhchivan economic region, the migration processes were intensive in the two main regions, in the Nakhchivan-Babak industrial junction, and in Sharur. The process of migration has been passive due to the non-operation of many mining and industrial enterprises in the Ordubad and the

suspension of Julfa's transport activities. Since 1992, the opening of the "Umud" bridge between Turkey and the Nakhchivan Autonomous Republic has increased the migration of the population abroad. Most of those who left were working-age men. 70-90 thousand people migrated to the Republic of Turkey every year to work [11]. The family migration of the population to the Republic of Turkey took place approximately after 2000 years. The people of Nakhchivan Autonomous Republic prefer to go to the Russian Federation among the CIS countries. Earlier this migration was dominated by the educated class of the population, but later those who suffered financially began to flow. Among the administrative regions, the Ordubad administrative district is the first on the list according to the number of leaving. There is a fluctuating migration between the Autonomous Republic of Nakhchivan and the Islamic Republic of Iran. Since the 2000s, due to the establishment of political stability, the number of people leaving has started to decrease. In 2005, the number of people who went to the Republic of Turkey decreased from 60,000 to 40,000 in 2008 [8, p.176].

Until 2000, among those who left the economic district to find temporary work, young men prevailed, but after 2000, the number of family members who left for permanent residence increased. During the years 2000-2010, the migration growth of the urban population was positive with 11,2 thousand people (Table 2).

Table 2

Natural and migration growth of urban population in the Nakhchivan economic region in 2000-2010 (in thousands of people)

<i>Years</i>	<i>Natural increase</i>	<i>Total increase</i>	<i>Migration balance</i>
2000	0,9	0,9	0
2001	0,8	0,7	-0,1
2002	0,7	1,1	+0,4
2003	0,8	11,2	+10,4
2004	0,8	0,8	0
2005	0,8	0,7	-0,1
2006	0,8	0,7	-0,1
2007	1,9	1,9	0
2008	1,3	1,2	-0,1
2009	1,4	1,3	-0,1
2010	1,9	2,8	+0,9
Total	12,1	23,3	+11,2

During the years 2000-2010, of 23,3 thousand people increased with the total increase, 12,1 thousand increased due to natural growth, and 11,2 thousand due to arrivals (Table 2). During the years 2002, 2003, and 2010, the increase in migration had a greater impact on the overall growth of the urban population. The adoption of the initial "State Programs on the socioeconomic development of the regions" covering the years 2004-2008 laid the foundation for settlement and provision of effective employment. In 2008, up to 4500 permanent workplaces were opened for effective employment. The fact that most of the newly created workplaces are located in the city of Nakhchivan has led to the migration of the population to this city. Due to the fact that Nakhchivan is a socio-economic centre and academically important, the migration balance of the population has been positive. In the city of Nakhchivan in 2003, the main part of the total growth was due to arrivals (Table 3).

Table 3

Migration of urban population in Nakhchivan in 2000-2010 (thousands of people)

<i>Years</i>	<i>Natural increase</i>	<i>Total increase</i>	<i>Migration balance</i>
2000	0,5	0,4	-0,1
2001	0,5	0,5	0
2002	0,4	0,4	0
2003	0,4	4,3	+3,9
2004	0,4	0,3	-0,1
2005	0,4	0,3	-0,1
2006	0,5	0,4	-0,1
2007	1,1	1,0	-0,1

2008	0,8	1,0	+0,2
2009	0,9	0,1	-0,8
2010	1,3	1,6	+0,3
Total	7,2	10,3	+3,1

Source: The table was compiled based on the data of the Nakhchivan State Statistics Committee.

During the years 2000-2010, 3,1 thousand of the 10,3 thousand people in the city of Nakhchivan were people who came to the city (Table 3). During this period, as economic stability was gradually restored, the migration balance received contrasting values. From 2001 to 2002, the balance of migration did not affect the overall growth (Table 3).

The State programs covering the years 2009-2013 gave impetus to socio-economic development. The opening of new jobs and the organization of social infrastructure led to the improvement of quantitative indicators in the migration process (Table 4).

Table 4.

Natural and migration growth of urban population in Nakhchivan economic region in 2012-2020 (in person)

Years	Natural increase	Total increase	Migration balance
2012	2113	2145	32
2013	2189	2269	80
2014	2038	2196	158
2015	1179	1023	-156
2016	1199	1159	-40
2017	1190	1417	227
2018	849	1129	280
2019	765	955	190
2020	748	1047	299
2021	426	725	299
Total	12696	14065	1369

Source: The table was compiled based on the data of the Nakhchivan State Statistics Committee.

During 2012-2014, the migration growth of the urban population in the Nakhchivan economic region was 3,9% of the total growth. In 2015-2016, the migration balance was negative, and 260 of the 2378 people who increased by natural growth left the city. In the period after 2017, the migration balance was positive (Table 4).

During the period of 2012-2020, natural growth prevailed in the total growth. Only 9,7% of the urban population increase was due to migration (Table 4).

In 2020, the rapid spread of the pandemic and the quarantine measures implemented by the country did not leave an impact on the demographic processes. The decline in marriages has affected the birth rate, the change in natural growth rates, and the migration balance. The number of foreign migrants in the autonomous republic cannot be determined. The main reasons for this are the fact that there are people who go to other countries without passport registration and the freedom of movement of the population [5, p.31].

Table 5

Migration of the urban population in the economic region in 2012-2020 (in person)

Administrative units	Arrival	Leaving	Migration balance
Economic region	5128	3759	1369
Nakhchivan city	4055	2304	1751
Sharur	109	256	-147
Babek	227	216	8
Ordubad	94	219	-123
Julfa	249	372	-122
Shahbuz	157	229	-62
Kangarli	191	135	56
Sadarak	36	28	8

Source: The table was compiled based on the data of the Nakhchivan State Statistics Committee.

During 2012-2020, 3759 urban residents left the economic district, and 5138 people arrived. As a result, the migration balance was 1369 people (Table 5). Migration indicators in the economic region

change mainly due to the city of Nakhchivan. Thus, 78,9% of arrivals and 61,1% of departures during 2011-2020 fell to the share of Nakhchivan city. The number of people who came to the city was 1751 more than those who left. In urban areas of Kangarli, Babek and Sadarak districts, the number of arrivals was greater than the number of departures. In the urban areas of the Sharur, Ordubad, and Julfa districts, the migration indicators of the last 10 years indicated that the number of those who left was greater than those who arrived. In the Shahbuz district, the migration balance of the urban population has received a negative value (Table 5).

Table 6

Natural increase and migration of urban population in administrative districts in 2012-2020 (thousands of people)

Administrative units	Natural increase	Total increase	Migration balance
Nakhchivan city	8,44	38,9	+30,46
Sharur	0,92	0,7	-0,22
Babek	0,85	30,3	+29,5
Ordubad	0,88	0,9	+0,02
Julfa	1,55	1,9	+0,35
Shahbuz	0,62	1,6	+0,98
Kangarli	1,04	1,1	+0,06
Sadarak	0,36	0,6	+0,24
Total	14,66	76	+61,39

Source: The table was compiled based on the data of the Nakhchivan State Statistics Committee.

In 2010-2020, 61.39 thousand people came to the cities of the Autonomous Republic (Table 5).

In 2010-2020, the urban population in Nakhchivan city and Babek district by administrative regions increased more due to the immigrant population (Figure 2).

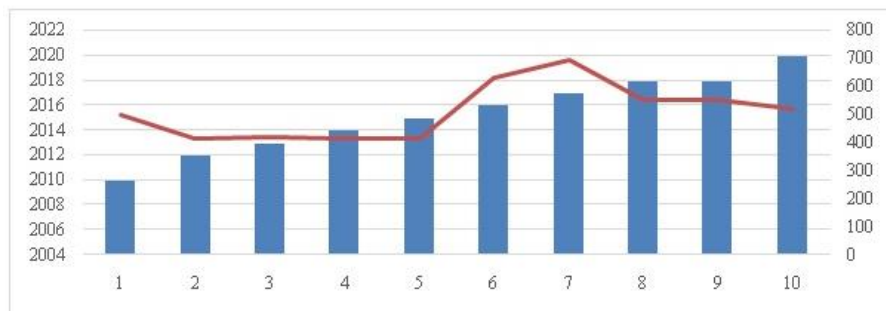

Figure 2. The number of arrivals in the Nakhchivan economic region during 2012-2020 (in person)

Source: The table was compiled based on the data of the Nakhchivan State Statistics Committee.

Thus, 78,3% of the population in Nakhchivan city and 97,4% of the total increase in Babek district increased due to migration. 80,8% of the total increase of the urban population in the economic region was due to the balance of migration (Figure 2)

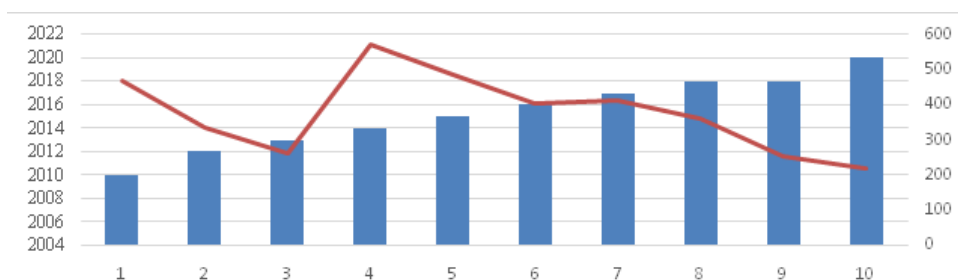

Figure 3. The number of leavings in the Nakhchivan economic region during 2012-2020 (in person)

Source: The table was compiled based on the data of the Nakhchivan State Statistics Committee.

The number of people leaving urban areas decreased from 2010 to 2014, and in 2014, the figure increased sharply and reached 571 people. Since 2014, the number of departures has gradually decreased (Figure 3).

In the Autonomous Republic, in addition to the Nehram and Julfa settlements, which received settlement status in recent years, in the Sharur, Ordubad, Shahbuz, and Badamli settlements, the number of leavings was greater than arrivals, and the migration balance received negative values. In 2020, only the cities of Nakhchivan, Babek, Julfa, Aliabad, Givrag, and Heydarabad settlements received a positive trend (Table 7).

Table 7

The migration of population by cities and towns in 2020

	2020, urban population, (in person)				
	Arrival	Leaving	Total increase	Natural increase	Migration balance
Urban population	518	219	725	426	299
Nakhchivan city	393	98	456	161	295
Aliabad town	12	3	25	16	9
Sharur city	6	15	-2	7	-9
Babek city	31	16	42	27	15
Nehram town	7	9	72	74	-2
Jahri town	6	27	10	31	-21
Ordubad city	7	10	5	8	-3
Paraghachay town	0	0	0	0	0
Aghdara town	0	0	0	0	0
Shahriyar town	0	0	0	0	0
Julfa city	24	15	50	41	9
Givrag town	19	11	37	29	8
Shahbuz city	10	14	10	14	-4
Badamli town	-	-	-5	-4	-1
Heydarabad town	3	-	26	23	3

Source: The table was compiled based on the data of the Nakhchivan State Statistics Committee.

Table 8

Dynamics of the gender composition of migration in cities during 2011-2020

Years	Arrival		Leaving	
	men	women	men	women
2011	162	336	229	232
2012	127	287	97	237
2013	136	284	125	137
2014	134	281	222	349
2015	172	214	167	319
2016	306	326	137	268
2017	320	374	165	249
2018	212	337	134	225
2019	223	329	78	175
2020	183	335	58	161

Source: The table was compiled based on the data of the Nakhchivan State Statistics Committee.

It is also important is sueto solve the gender problem in the regulation of migration processes. During 2011-2020, there were more women in migration processes in the Autonomous Republic. Among the arrivals in 2016 and 2017, the share of both women and men was high. The increase in the number of departures occurred in 2011 and 2014 (Table 8). Currently, the measures implemented within the framework of the State Programs have led to the settlement of the population in the villages, providing employment to the population as a result of the state support for entrepreneurship, and the establishment of private farms. Furthermore, the distribution and assignment of higher school graduates, taking

measures for them under preferential conditions (provision of housing, salary supplement, etc.) is important in the regulation of migration processes [2].

Conclusions and suggestions. In the autonomous republic, migration is mostly aimed at getting married, moving to relatives, and getting an education.

In the process of migration, gender and age characteristics should also be taken into account. Although in the 90s, men predominated among those who came and went, in modern times, women are more involved in this process. Weakening control over this process will lead to problems such as population aging and gender inequality.

Another reason for the increase in the migration balance in cities is the decrease in the need to use the labour force in enterprises. High mechanisation has reduced the demand for handicrafts. As a result, the unemployed population migrates to the city of Nakhchivan.

During the last 9-10 years, the negative balance of migration in the Sharur, Ordubad, Julfa, and Shahbuz urban areas leads to urban settlement and loss of labour resources. Regulation of this process will lead to the demographic development of cities.

One of the important issues is not to lose qualified personnel while regulating the migration process. If this process is not regulated, there is an increase in the imbalance between demand and supply for professions that are more in demand in the labour market and other negative socio-economic consequences.

References

1. Human geography in Azerbaijan and Russia: the main ways of development in the XXI century. (2019). Proceedings of the scientific conference. Baku-"Europe" publishing house, 330 p.
2. State Migration Program of the Republic of Azerbaijan. "Republic" newspaper. Baku, 2006, July 26
3. Eminov, Z.N. (2005). Population of Azerbaijan, Baku, 560 p.
4. A brief explanatory dictionary of population and development terms. (2008). Azerbaijan. Ministry of Labour and Social Protection of the Population of the Republic of Azerbaijan.
5. Gasimov, E. Geography of territorial organization and development of economy in the Nakhchivan Autonomous Republic. (2011). Baku, Teaching materials.
6. Pashayev, N.A., Ayyubov, N.H., Eminov, Z.N. (2010). Economic, social, and political geography of the Republic of Azerbaijan, Baku, 416 p.
7. Shahverdiyev, Z.A. Nakhchivan Autonomous Republic in 1991-2001. (2002) Nakhchivan, 33 p.
8. Tahirova, H.A. (2011). The impact of migration processes on the regulation of the demographic situation of the Nakhchivan Autonomous Republic. Baku State University.
9. Perevedenev, V.I. (1975). Methods of studying migrant population. M.: Nauka.
10. East gate.az. Tahirova, G. 2021.30 August
11. http://www.dmfanakhchivan.az_2011

Надійшла до редколегії 06.08.2022
Прийнята до друку 25.08.2022

III. ПРИРОДНИЧА ГЕОГРАФІЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

UDC 556

<https://doi.org/10.17721/2308-135X.2022.69.57-63>

Imanova Gulsare

ANAS Institute of Geography named after Academician H.A. Aliyev, Baku,
Azerbaijan, e-mail: gulsareimanova@mail.ru

*ANALYSIS AND ASSESSMENT BASED ON THE GIS PROGRAM OF ANTHROPOGENIC LOAD IN SOME
LANDSCAPE COMPLEXES OF THE LENGEBİZ RIDGE*

Purpose. GIS program-based analysis and evaluation of anthropogenic load in some landscape complexes of the Lengebiz ridge.

Methodology. The study was carried out in three stages: cameral preparatory, field laboratory, and final. At the final stage, a landscape map of the area at a scale of 1:100,000 was compiled. The boundaries of landscapes and contours of anthropogenic origin within them were calculated based on the GIS program.

Conclusion. Within the object of study, the following types of landscape are identified: low-mountain forests; low-mountain forest shrubs (arid-sparsely wooded and shrub complexes); low-mountain steppes; xerophytic dry steppes of upland plains; low-mountain semi-deserts; dry steppes of accumulative plains; river-valley landscapes. The low-mountain forest landscape is represented by a mixture of oak and hornbeam oak. Among anthropogenic factors, settlements, communication routes, as well as agricultural land, especially arable land, have a significant impact on landscape complexes. the total area allocated for settlements, roads, etc., structures is 76.19 hectares, or 0.83% of the area of this landscape type. However, depending on individual types of landscapes, this indicator is 0.56% -1.09%. And the total area of agricultural land on the territory of the studied object is 2102.9 hectares, which is 22.96% of the landscape type area. Depending on individual landscapes, this indicator increases from 13.21% to 31.96%. Due to the great interest in arable land, their share in landscapes ranges from 0.31% to 3.04%, and hayfields and pastures - from 11.29% to 27.24%. 442.05 or 8.99% of the territory of this type of landscape is located on slopes with a slope of more than 40°. 1871 thousand hectares or 38.05% of the area were subjected to anthropogenic load. However, this indicator has different values depending on the type of landscape: 23,63%-65,92 %. The total area occupied by settlements, roads, communication lines and man-made structures of the district was 100.5 hectares or 2.04%. The total area of agricultural land (arable land, hayfields, pastures) within this landscape amounted to 1771.3 hectares (36.01%) were subjected to anthropogenic influence.

Scientific novelty. For the first time, based on the GIS program, the anthropogenic load in some landscape complexes of the Lengebiz range of Azerbaijan was analyzed and evaluated.

Keywords: Lengebiz ridge, anthropogenic load, anthropogenic landscape, GIS, aerospace and orthophotomaterials.

Relevance of the topic. The Lengebiz ridge is characterized by a complex relief, diverse vegetation and land cover, and a unique landscape [2, 3]. This is reflected in the landscape complexes characteristic of the Lengebiz ridge. However, in this geographical area, due to anthropogenic impact, landscape complexes are being transformed and in some places their complete and partial degradation is taking place. This manifests itself in the destruction of natural vegetation, erosion of the land cover, as well as in the expansion of settlements and infrastructure, in short, the replacement of natural landscapes with anthropogenic landscapes.

Object and methodology of the study. The Lengebiz ridge covers the southeastern tip of the Greater Caucasus. The maximum height of the Lengebiz ridge is 929 m, the total length is 75 km. The studies were carried out at chamber-preparatory, field, laboratory and final stages. At the cameral stage, the area of settlements and infrastructure within landscapes was calculated on the basis of orthophoto materials. At the stage of field and laboratory studies, landscape and soil studies were carried out. At the final stage, a landscape map of the area was compiled at a scale of 1:100000. The boundaries of the landscape and the contours of anthropogenic impact within them were calculated based on the GIS program.

Analysis and discussion. The landscape cover of the Lengebiz range was studied by B.A.Budagov [4, 17], M.A.Museyibov [15], E.K.Alizade [15], Y.A.Garibov [12, 13, 14] etc. [5, 6, 7, 8, 9]. According to a number of researchers, anthropogenic impacts play an important role in the formation of the landscape cover. For this purpose, the degree of anthropogenic impact on landscape types in the area was calculated and evaluated.

Low-mountain forest landscape. This complex includes areas of broad-leaved mountain forests. The forest-forming trees here are represented by a mixture of oak and hornbeam oak. Currently, various

areas of agricultural land are being developed on the sites of mountain and forest complexes. Here, the natural plants either remained in fragmentary form, or were replaced. Six landscape types are distinguished in low-mountain forests (Table 1). The climate of this landscape is temperate-warm. The average annual temperature is 10.9-11.90° C. The average amount of precipitation ranges from 700-800 mm. Temperatures are above 10° C in the region of only 3300-34000° C. Areas of mountain forest landscapes are characterized by a strong dissection of the relief [20,21]. Among anthropogenic factors, settlements, communication routes, and agricultural lands, especially arable lands, have a significant impact on landscape complexes (Table 1).

Table 1

Parameters of anthropogenic factors on individual landscapes of low-mountain forests

Types of landscape	Area, ha	Parameters of anthropogenic factors, area /%					
		Localities, roads, trails, communication lines, etc.	Agricultural land				General
			Crop	Perennial Plantations	Hayfields and pastures	Agricultural in total	
Partially transformed oak-hornbeam forest on typical brown mountain-forest soils of intensively dissected landslide slopes of mountains	1560,34	<u>10,41</u> 0,67	-	-	<u>312,3</u> 20,01	<u>312,3</u> 20,01	<u>322,71</u> 20,68
Partially transformed oak-hornbeam forest on medium-sized typical mountain-forest soils moderately dissected relatively inclined mountain slopes	1796,13	<u>12,61</u> 0,70	<u>5,6</u> 0,31	-	<u>307,1</u> 17,10	<u>312,7</u> 17,41	<u>325,31</u> 18,11
Partially transformed oak-hornbeam forest on powerful typical brown forest soils of poorly divided low-mountain watersheds	411,6	<u>2,31</u> 0,56	<u>10,5</u> 2,55	-	<u>101,1</u> 24,56	<u>111,6</u> 27,11	<u>113,91</u> 27,67
Partially transformed oak-hornbeam forest on thick typical brown mountain forest soils in slightly dissected lowlands	1793,55	<u>18,91</u> 1,05	<u>34,5</u> 1,92	-	<u>202,5</u> 11,29	<u>237,0</u> 13,21	<u>255,91</u> 14,27
Oak, hornbeam, ash, hawthorn, etc., on partially transformed thick calcareous brown mountain forest soils of weakly dissected watersheds	1352,78	<u>14,82</u> 1,09	<u>41,2</u> 3,04	-	<u>391,1</u> 28,91	<u>432,4</u> 31,96	<u>447,22</u> 33,06
Partially transformed oak-ash forest on thick calcareous mountain forest soils of weakly dissected watersheds	2243,18	<u>17,13</u> 0,76	<u>42,9</u> 1,91	-	<u>611,1</u> 27,24	<u>696,9</u> 31,07	<u>714,03</u> 31,83
Total:	9157,58	<u>76,19</u> 0,83	<u>134,7</u> 1,47	-	<u>1925,2</u> 21,02	<u>2102,9</u> 22,96	<u>2179,0</u> 9 23,79

Thus, due to unfavorable conditions, there are fewer anthropogenic objects, including settlements, roads, agricultural land, etc. Calculations show that the total area allocated for settlements, roads, etc., structures is 76.19 hectares, or 0.83% of the area of this landscape type. However, depending on the individual types of landscapes, this figure is 0.56% -1.09%. And the total area of agricultural land on the territory of the studied object is 2102.9 hectares, which is 22.96% of the landscape type area. Depending on individual landscapes, this indicator increases from 13.21% to 31.96% (Table 1). Due to the great interest in arable land, their share in landscapes ranges from 0.31% to 3.04%, and hayfields and pastures - from 11.29% to 27.24%.

Landscape of arid woodlands and shrubs. In connection with the intensive agriculture and animal husbandry activities of the population, the arid type primary forest cover has undergone anthropogenic changes and the existing plant formations are mainly derivatives representing the steppe-xerophyte type. [20, 21]. In general, the vegetation of dry woodlands and shrublands is diverse. The main trees that make up this landscape complex are various types of juniper, rubber plant, blackthorn and a number of other shrubs and herbs. [18, 19]. The climate of this territory is moderately warm. The average annual temperature is 11,5-12,0⁰ C. The average amount of precipitation ranges from 500 to 600 mm . Temperatures above 10⁰ C in the area are more than 3700⁰C. Annual relative humidity 70%. In winter, precipitation falls in the form of snow 10-15 cm thick.

The arid-sparsely forested and shrubby type of landscape is characterized by moderate and weak dissection of the relief in areas where it is common. River valleys, terraces, watersheds, erosional slopes, narrow valleys cut by ravines, and other relief forms are widespread in the region. 442.05 or 8.99% of the territory of this type of landscape are located on slopes with a slope of more than 40⁰. The remaining areas with a slope are distributed as follows: 250 - 68.43% or 2365.84 ha; 150-22.6% or 1110.97 ha.

According to our calculations, 1871 thousand hectares or 38.05% of the area were subjected to anthropogenic load. However, this indicator has different values depending on the type of landscape: 23,63%-65,92 % (Table. 2). The total area occupied by settlements, roads, trails, communication lines and man-made structures of the district was 100.5 hectares or 2.04%. The total area of agricultural land (arable land, hayfields, pastures) within this landscape amounted to 1771.3 hectares (36.01%) were subjected to anthropogenic influence.

The regional indicators of agricultural land by land type varied as follows: oak-hornbeam, hawthorn, alychevy forest trees and shrubs on the settled brown soils of the moderately dissected steep slopes of antecedent valleys - 101.4 ha (22.94%); oak, hornbeam, hold the tree, hawthorn, etc. on strongly settled brown soils of weakly dissected medium-slope mountain slopes - 521.7 ha (25.92%) oak, hornbeam, hold tree, dogwood, hawthorn on medium-sized settled brown mountain-forest soils of medium-divided, medium-slope low-mountain slopes - 457.9 ha (33.84%); blackberry bushes, dogwood, pear, dogwood on medium-sized brown mountain-forest soils of poorly divided low-mountain slopes - 690.3 ha (62.13%).

This landscape is considered relatively more developed in agricultural terms (36.01%). 339.0 ha or 6.89% of these lands are arable land, 25.4 ha or 0.52% are perennial plantations, 1406.9 ha or 28.6% are hayfields and pastures. The share of arable land of this type of landscape is higher than other types.

Table 2
Parameters of anthropogenic factors on the landscape of arid woodlands and shrubs

Types of landscape	Area, ha	Parameters of anthropogenic factors, area /%					
		Settlements roads, trails, communicati on lines, etc.	Agricultural land				General
			Crop	Perennial plantations	Hayfields and pastures	Agri- cultural in total	
Oak, hornbeam, blackthorn, hawthorn, etc. on powerful steppe	2012,89	<u>32,8</u> 1,63	<u>102,7</u> 5,10	<u>5,8</u> 0,29	<u>413,2</u> 20,53	<u>521,7</u> 25,92	<u>554,5</u> 27,55

mountain-brown soils of slightly dissected medium-sloping mountain slopes.							
Oak, hornbeam, hold a tree, cotoneaster, hawthorn bushes on medium-thick steppe mountain brown soils of medium-dissected medium-slope low-mountain slopes	1352,95	<u>22,5</u> 1,66	<u>98,1</u> 7,25	<u>3,1</u> 0,23	<u>356,7</u> 26,36	<u>457,9</u> 33,84	<u>480,4</u> 35,5
Oak, hornbeam, hawthorn on steppe brown mountain forest soils on steep, moderately dissected slopes of antecedent valleys	442,05	<u>3,1</u> 0,70	-	-	<u>101,4</u> 22,94	<u>101,4</u> 22,94	<u>104,5</u> 23,63
Hold a tree, dogwood, pear on steppe medium-thick brown mountain forest soils of slightly dissected, slightly inclined slopes	1110,97	<u>42,1</u> 3,79	<u>138,2</u> 12,44	<u>16,5</u> 1,48	<u>535,6</u> 48,21	<u>690,3</u> 62,13	<u>732,4</u> 65,92
Total:	4918,86	<u>100,5</u> 2,04	<u>339,0</u> 6,89	<u>25,4</u> 0,52	<u>1406,9</u> 28,60	<u>1771,3</u> 36,01	<u>1871,8</u> 38,05

The steppe landscape covers slightly dissected mountain slopes, undivided watersheds, and southwestern piedmont sloping plains [1]. The surface of the plain has a slight slope (3-5⁰), gradually increasing to the north, north-west, i.e., to the foot of the mountain (8-10⁰). On the territory of the Lengebiz Ridge, different types of steppe landscape are located in areas with varying degrees of slope: they make up 0-10⁰-12,62 % or 3057,5 ha; 10-20⁰ - 35,73% or 8652,68 ha; 20-30⁰ - 51,64% or 12506,37 hectares of area..

This type of landscape is characterized by steppe and semi-steppe vegetation. However, under the influence of human economic activity and as a result of natural processes, landscape complexes have been transformed here [10,11].

The average annual temperature here is 12-13⁰C, the average annual amount of solar radiation ranges from 125-135 kcal/cm². The annual sum of positive temperatures above 10⁰ is 3800-4200⁰, the radiation balance of the surface varies within 38-48 kcal/cm². The average annual rainfall ranges from 400-500 mm.

Irrigated lands in this type occupy a large area. Although the proportion of anthropogenic factors - settlements, roads, communication lines and other structures in the steppe (steppe) landscape is high, the impact of agricultural land, especially arable land, on landscape complexes is more pronounced. This is natural, because this type of landscape is more mastered and modified by man. Thus, the total area subject to anthropogenic impact within this landscape type is 13,054.75 ha, or 53.91% of the landscape type (Table 3).

The area of settlements, roads, paths, communication lines and other technical structures within the landscape type is 456.61 hectares, or 1.88%.

Sagebrush, alfalfa, camel thorn, etc. are common on typically gray-brown soils of poorly articulated low-mountain slopes and hilly-wavy watersheds. They have a higher weight than other species (3.51%) on the same soils. The landscape type, developed on light gray-brown soils of medium-dissected

low-mountain slopes, which is weakly affected by technogenic installations (1.08%), is represented by such types of vegetation as wild rose, blackberry, bearded vulture, clover, wormwood, etc., occupy the total area under settlements and other technical structures in 456.61 ha.

As already noted, the impact of agricultural land on natural biocenoses is very significant for all types of landscapes. On the Lengebiz ridge and in the surrounding areas, this indicator is higher than in previous landscapes. The area of agricultural land (cultivated and intensively grazed) is 12,598.14 hectares, 52.02% of the area is under the influence of this anthropogenic factor. Here, this form of load is also unevenly distributed across landscape types (40.16–61.65%).

So, for example, this indicator for a landscape type represented by plants such as wormwood borodach, oatmeal, etc., growing on dark gray-brown soils of dissected, slightly inclined watersheds, is 61.65%, and the indicator for a landscape type, including such plant species as hold a tree, dogwood, wormwood, borodach, etc., growing on typical gray-brown soils of poorly divided slopes, is only 40.16%. The share of arable land among agricultural lands was 9.97%, and the total area was 2414.22 hectares. Wormwood, bearded, clover, oatmeal, etc. growing on dark gray-brown soils of undifferentiated weakly inclined watersheds, occupy a large share of cultivated land among other landscape types (22.55%).

Table 3

Parameters of anthropogenic factors of different types of steppe landscape of the Lengebiz ridge and adjacent territories

Types of landscape	Area, ha	Parameters of anthropogenic factors, area /%					
		Settlement, roads, trails, communication lines, etc.	Agricultural land				General
			Crop	Peren-nial plantations	Hayfields and pastures	Agric- tural in total	
Keep a tree, dogwood, wormwood, bearded on medium-sized dark gray-brown soils of poorly dissected mountain slopes.	6190,81	<u>114,5</u> 1,85	<u>501,46</u> 8,10	<u>79,24</u> 1,28	<u>1905,53</u> 30,78	<u>2486,23</u> 40,16	<u>2600,73</u> 42,00
Wormwood, borodach, alfalfa oatmeal, etc. on powerful dark gray-brown soils of dissected weakly inclined watersheds.	2073,22	<u>32,5</u> 1,57	<u>467,51</u> 22,55	<u>25,08</u> 1,21	<u>785,54</u> 37,89	<u>1278,13</u> 61,65	<u>1310,63</u> 63,22
Steppe plants wormwood, clover, on powerful typical gray-brown soils of weakly divided wavy low mountains	1057,75	<u>14,38</u> 1,36	<u>244,45</u> 23,11	<u>12,69</u> 1,20	<u>262,85</u> 24,85	<u>519,99</u> 49,16	<u>534,37</u> 50,52
Keep a tree, hawthorn, bearded, steppe plants on powerful dark gray-brown soils of weakly dissected shallow watersheds.	984,28	<u>20,77</u> 2,11	<u>207,88</u> 21,12	<u>13,38</u> 1,36	<u>279,63</u> 28,41	<u>500,89</u> 50,89	<u>521,66</u> 52,99
Wormwood, kengis, tree saltwort, etc. on light gray-brown washed soils of medium and intensely dissected low-mountain slopes.	4109,23	<u>80,95</u> 1,97	<u>265,87</u> 6,47	<u>53,83</u> 1,31	<u>1997,08</u> 48,60	<u>2316,78</u> 56,38	<u>2397,73</u> 58,35
On light gray-brown soils of slightly dissected low-mountain slopes and hilly-wavy watersheds wormwood, alfalfa, camel thorn on	328,85	<u>11,54</u> 3,51	<u>30,16</u> 9,17	<u>4,24</u> 1,29	<u>132,43</u> 40,27	<u>166,83</u> 50,73	<u>178,37</u> 54,24

powerful light gray-brown soils.							
Wormwood, oatmeal, foxtail, rare tree, etc. on medium-thick gray-brown soils of moderately dissected low-mountain slopes.	3686,18	<u>86,25</u> 2,34	<u>298,58</u> 8,10	<u>11,43</u> 0,31	<u>1740,24</u> 47,21	<u>2050,25</u> 55,62	<u>2136,5</u> 57,96
Wormwood, bearded man, alfalfa, a rare tree, etc. on medium-thick, ordinary gray-brown soils, the average of dissected mountain slopes.	3476,74	<u>67,45</u> 1,94	<u>212,08</u> 6,10	<u>10,08</u> 0,29	<u>1689,70</u> 48,60	<u>1911,86</u> 54,99	<u>1979,31</u> 56,93
Wormwood, bearded vulture and various shrubs on medium thick light gray-brown soils of slightly dissected mountain slopes.	1075,27	<u>14,95</u> 1,39	<u>97,74</u> 9,09	<u>14,08</u> 1,31	<u>549,89</u> 51,14	<u>661,71</u> 61,54	<u>676,66</u> 62,92
Sparse wild rose, blackberry bushes, bearded man, clover, wormwood on light gray-brown soils of moderately dissected low-mountain slopes.	1234,22	<u>13,32</u> 1,08	<u>88,49</u> 7,17	<u>4,81</u> 0,39	<u>612,17</u> 49,60	<u>705,47</u> 57,16	<u>718,79</u> 58,24
Total:	<u>24216,55</u> 100	<u>456,61</u> 1,88	<u>2414,22</u> 9,97	<u>228,86</u> 0,94	<u>9955,06</u> 41,10	<u>12598,14</u> 52,02	<u>13054,75</u> 53,91

A type of landscape with a low index of arable land, represented by bearded vulture, clover, rarely kept by a tree, wormwood, etc. on light gray-brown soils of moderately dissected mountain slopes. The share of perennial crops in this type of landscape is small (0.94%), and the total area of these agricultural lands is only 228.86 hectares. However, the distribution of perennial plantings within the steppe landscape is different: on the light gray-brown soils of the medium-jointed slopes of the mountains-wormwood, borodach, clover, partly hold a tree, etc. Perennial shrub crops occupy 10.08 hectares, which is 0.29% of the area of this landscape type. Its share in the landscape of such shrubs as the holden tree hawthorn, bearded and other steppe plants growing on dark gray-brown soils of weakly divided slightly inclined watersheds is 1.36% or 13.38 hectares.

As in the previous types of landscape, in the steppe landscape of the Lengebiz ridge and adjacent territories, the share of pastures and hayfields was high (41.1%) and amounted to 9955.06 hectares. Wormwood-bearded and mixed shrub landscapes on ordinary gray-brown soils of slightly dissected mountain slopes are more susceptible to anthropogenic impact than other landscapes (51.14%), and the total area of land under pastures and hayfields within this type of landscape is 549.89 ha.

CONCLUSION 1. The landscape cover of the Lengebiz ridge was studied in field and chamber conditions, its boundaries were clarified and the transformation of soils and vegetation in landscape complexes under the influence of anthropogenic factors was revealed.

2. The following types of landscape are identified within the object of study: low-mountain forests; low-mountain forest shrubs (arid-sparsely wooded and shrub complexes); low-mountain steppes; xerophytic dry steppes of mountain plains; low-mountain semi-deserts; dry steppes of accumulative plains; river-valley landscapes.

3. On the basis of GIS, anthropogenic loads for some landscape complexes of the Lengebiz ridge are analyzed and evaluated. Based on aerospace and orthophotomaterials, the area of farms, settlements, infrastructure within landscapes was calculated, the boundaries of natural and anthropogenic landscapes were clarified; a landscape map of a scale of 1:100,000 has been compiled, and the boundaries of the landscape and the contours of anthropogenic origin within them were calculated based on the GIS program.

References

1. Абдуллаев Р.А. Анализ почвенного покрова юго-восточного склона Большого Кавказа и анализ процесса его деградации на этой территории. Сборник трудов Азербайджанского общества почвоведов, том XI, часть I, Баку, 2010, стр.190-197
2. Экологический атлас Азербайджанской Республики. БКФ, 2010. 176 с.
3. Национальный Атлас Азербайджанской Республики. Баку: БКФ, 2014. 444 с.
4. Будагов Б.А., Гарибов Ю.А. Основные направления антропогенизации природных ландшафтов / Конструктивная география Азербайджанской Республики. Баку: Элм, 2000. 159-165 с.
5. Эминов З.Н., Исмаилов М.Дж. Ландшафтно-экологические основы размещения населения в высокогорной зоне Большого Кавказа // Труды Географического общества, Баку, 2008, том XIII, с. 164-176
6. Халилов М.Ю. Антропогенная трансформация лесных экосистем Азербайджана. Новости Национальной Академии Наук Азербайджана. Науки о Земле, 2013, №3, с.89-93
7. Иманова Г.А. Современные ландшафты южного склона Юго-Восточного Кавказа и их экологическое состояние Научно-технический и производственный журнал «Экология и водное хозяйство» №3, 2006 г. с. 18-20
8. Иманова Г.А. Дифференциация лесного ландшафта и характеристика почвенного покрова Ленгезского хребта // Труды Азербайджанского Географического Общества, 2017, том XIX, с. 154-158
9. Иманова Г.А. Выбор критериев экологического потенциала низкогорного лесного ландшафта Ленгезского хребта./Материалы научной конференции по взаимодействию человека и окружающей среды, Баку: Азербайджанское Географическое Общество, 2017, с.130-135.
10. Исмаилова А.А., Гарибов Ю.А., Ракчеева И.Ф. Группировка природных ландшафтов Азербайджанской Республики согласно антропогенной нагрузке / Материалы VII съезда Азербайджанского Географического Общества. Баку: 1998. 18-20 с.
11. Исмаилова А.А. Антропогенные влияния зоны прогиба Большого Кавказа на южный склон и их эколого-географическая оценка // Труды Географического Общества, Баку, 2017, том XIX, с.120-123.
12. Гарибов Ю.А. Антропогенная трансформация современных ландшафтов Азербайджанской Республики. Баку: Марс Принт, 2011. 299 с.
13. Гарибов Ю.А. Экологические последствия антропогенной трансформации высокогорных экосистем Юго-Восточного Кавказа / Г.Алиев и развитие географии в Азербайджане, научная конференция. Баку: 2013. 47-50 с.
14. Гарибов Ю.А. Антропогенная трансформация современных ландшафтов Азербайджанской Республики. Баку: Марс Принт, 2011. 300 с.
15. Мусеилов М.А., Керамов Н.К. и др. Ландшафтная карта Азербайджана. ГУТК, 1975.
16. Ализаде Э.К. Структурно-геоморфологическая дешифровка космических снимков Юго-Восточного Кавказа // Известия АН АзССР, серия наук о Земле, №5. Баку: 1987. 19-25 с.
17. Будагов Б.А., Гарибов Ю.А. Влияние антропогенных факторов на формирование ландшафтов Азербайджана / Доклады АН Аз.ССР. Баку: 1980, №12, стр. 62-66.
18. Гроссгейм А.А. Растительный покров Кавказа, М.: Изд-во Московского общества испытателей природы, 1948, 264 с.
19. Прилипко Л. И. Растительный покров Азербайджана. Баку: Элм, 1970. 170 с.
20. Шихлинский Е.М. Климатические карты. Атлас Азербайджанской ССР. Баку-Москва: 1963, с. 41-63.
21. Эйюбов А.Д. Оценка климата Азербайджанской ССР, Баку, 1975. 148 с.

Надійшла до редколегії 02.05.2022

Прийнята до друку 15.06.2022

Холоденко Вікторія Святославівна,
кандидат географічних наук, доцент

Національний університет водного господарства та
природокористування, м. Рівне, Україна, e-mail:
XAC2006@ukr.net

Холоденко Андрій Олексійович

Рівненський інститут Київського університету права, м. Рівне,
Україна

ОЦІНКА ЗМІН МЕТЕОРОЛОГІЧНИХ ПАРАМЕТРІВ НА МЕТЕОСТАНЦІЇ РІВНЕ

Мета – охарактеризувати метеорологічні параметри на метеостанції Рівне та здійснити оцінку їх змін за період з 2005 по 2020 роки.

Методика дослідження побудована в таких напрямках: регресія даних спостережень на час; наявність зв'язків між сусідніми членами ряду; побудова інтегральних сумарних кривих метеопараметрів; побудовано графіки поверхонь, які дають можливість наочно оцінити прогноз їх у майбутньому; визначено однорідність рядів спостережень за статистичними параметричними та непараметричними критеріями; розрахунок коефіцієнту нерівномірності випадіння опадів.

Результати дослідження порівняння інтегральних кривих показують, що багаторічні коливання річних метеопараметрів є синфазними, тобто для різних метеорологічних параметрів на метеостанції одночасно можуть спостерігатися однакові фази, але співвідношення середніх значень за ці фази змінюються.

Послідовність фаз зменшення та зростання певних метеопараметрів дозволяє виділити цикли їх змін.

Оцінка однорідності за параметричними і непараметричними статистичними критеріями показала, що відбуваються зміни за метеопараметрами: вологість повітря, швидкість вітру, мінімальна температура повітря, опади, яка статистично доведена. Коефіцієнт нерівномірності випадіння опадів змінюється у широких межах.

Наукова новизна полягає у проведеній оцінці метеорологічних параметрів на метеостанції Рівне, яка доведена статистично і її результати можуть застосовуватися для інших наукових оцінок, досліджень.

Практична значимість результатів дослідження, а саме факт змін метеорологічних параметрів, може бути використаний при гідрологічних та геоморфологічних дослідженнях території Волинського Полісся та Волинської височини.

Ключові слова: атмосферні опади, кореляція, тренд, інтегральні сумарні криві, статистичні критерії однорідності.

Kholodenko Victoriia Svyatoslavivna,
Candidate of Geographical Sciences; Associate Professor
Kholodenko Andrii Oleksiyovych

National University of Water Management and Nature Resources use,
Rivne, Ukraine, e-mail: XAC2006@ukr.net
Rivne Institute of Kyiv University of Law, Rivne, Ukraine

ASSESSMENT OF CHANGES IN METEOROLOGICAL PARAMETERS AT THE RIVNE WEATHER STATION

The goal is to characterize the meteorological parameters at the Rivne weather station and evaluate their changes for the period from 2005 to 2020.

The research methodology is built in the following directions: regression of observation data on time; the presence of connections between adjacent members of the series; construction of integral cumulative curves of meteorological parameters; graphs of surfaces are constructed, which make it possible to visually assess their forecast in the future; the homogeneity of the series of observations according to statistical parametric and non-parametric criteria is determined; calculation of the precipitation unevenness coefficient.

The results of the comparison of integral curves show that long-term fluctuations of annual meteorological parameters are in phase, that is, for different meteorological parameters, the same phases can be observed at the weather station at the same time, but the ratio of average values for these phases changes.

The sequence of phases of decrease and increase of certain meteorological parameters allows to distinguish cycles of their changes.

The assessment of homogeneity according to parametric and non-parametric statistical criteria showed that there are changes in meteorological parameters: air humidity, wind speed, minimum air temperature, precipitation, which is statistically proven. The coefficient of uneven precipitation varies widely.

The scientific novelty consists in the assessment of meteorological parameters at the Rivne weather station, which is proven statistically and its results can be used for other scientific assessments and research.

The practical significance of the research results, namely the fact of changes in meteorological parameters, can be used in hydrological and geomorphological studies of the territory of the Volyn Polissia and the Volyn Highlands.

Key words: atmospheric precipitation, correlation, trend, integral cumulative curves, statistical criteria of homogeneity.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення зміна клімату є важливим чинником для суспільства, який впливає на всі його складові, а наслідки зміни клімату відчуються і вони посилюватимуться у майбутньому. Тому, в першу чергу, знати обґрунтовані та достовірні метеорологічні параметри для певної території, а також давати оцінку їх змін є актуальним питанням для різних галузей народного господарства, які цього потребують. Зокрема, це такі галузі як сільське господарство, промисловість, рекреація та туризм, будівництво та інші.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Єдиних методичних рекомендацій щодо оцінок кліматичних характеристик немає. ВМО рекомендує проводити дослідження за непараметричними статистичними критеріями, хоча вони і не враховують довготривалі циклічні коливання, а ДГІ рекомендує проводити дослідження за статистичними параметричними критеріями для яких ряди повинні мати нормальний розподіл.

Розглядом даного питання займаються багато авторів як в Україні (Войцехович В.О., Вишневецький В.І., Гребень В.В., Сніжко С.І., Струтинська В.М., Горбачова Л.О., Василенко Є.В., Дутко О.В., Галік О.І., Холоденко В.С., Косяк Д.С. та інші) [1-4], так і за кордоном, використовуючи різні методологічні підходи до оцінок параметрів змін клімату. В результаті використання різних методик оцінювання метеорологічних параметрів, які часто базуються на окремих аспектах досліджень однорідності рядів, модельних оцінках, можна отримати мінливі результати досліджень і ступінь довіри до змін залишається невисоким. Похибки можуть бути настільки суттєвими, що іноді виявляється неможливим не тільки оцінити швидкість змін, які спостерігаються, але й навіть встановити сам факт їх наявності [5-7].

На сьогодні основним методом оцінки змін клімату є порівняння змін за даними натурних спостережень та змін за результатами розрахунку по моделям загальної циркуляції атмосфери і океану (МЗЦАО). Головна увага приділена аналізу змін температури повітря, як елементу теплообігу, що у свою чергу є одним із процесів утворення клімату. Вважається, що можливість аналізу змін інших елементів в процесах кліматоутворення (і в першу чергу, атмосферних опадів) є обмеженою. Причинами цього вважається недостатньо повне фізичне розуміння кліматичної системи, а також недоліки системи спостережень, що не дозволяє одержати достатньо точну інформацію [8]. При цьому, в регіональному масштабі, порівняння трендів температур (не говорячи вже про опади), розрахованих за моделями та визначених за даними спостережень в ряді випадків є малорезультативним. Вважається, що основною причиною цього є велика невизначеність оцінок трендів за даними спостережень. В свою чергу, однією із причин, зазначеної невизначеності є зв'язність рядів спостережень, проявом якої вважаються різноманітні цикли [8].

Мета даного дослідження – охарактеризувати метеорологічні параметри на метеостанції Рівне та здійснити оцінку їх змін за період з 2005 по 2020 роки.

Постановка завдання. Характеристика метеорологічних параметрів включає дослідження із розрахунку параметричних і непараметричних статистичних критеріїв для оцінки змін метеорологічних параметрів на метеостанції Рівне. Для дослідження взято метеостанцію Рівне і часовий проміжок з 2005 по 2020 роки. До метеопараметрів за якими проводилося дослідження віднесено середньомісячні сезонні – температури повітря (T , °C), атмосферний тиск повітря (P , мм.рт.ст), відносна вологість (U , %), швидкість вітру (FF , м/с), мінімальна та максимальна температури повітря (T_{min} , °C), (T_{max} , °C), опади (RRR , мм). При цьому вибірку щоденних даних кліматичних спостережень формуємо у середньомісячні, а потім у сезонні періоди – зима, весна, літо, осінь для більшої точності оцінок.

Було проведено аналіз часової структури рядів спостережень в таких напрямках: регресія даних спостережень на час; наявність зв'язків між сусідніми членами ряду; побудова інтегральних сумарних кривих метеопараметрів; побудовано графіки поверхонь, які дають можливість наочно оцінити прогноз їх у майбутньому; визначено однорідність рядів спостережень за статистичними параметричними та непараметричними критеріями; розрахунок коефіцієнту нерівномірності випадіння опадів.

Виклад основного матеріалу. В роботі для аналізу регіональних змін метеорологічних параметрів, використані дані інструментальних спостережень на метеостанції Рівне з 2005 року по 2020 рік.

Для всіх метеорологічних параметрів є затверджені єдині методики їх визначення. Вважаємо, що найпростіший та достовірніший метод оцінки метеопараметрів – це статистичний. Статистичні методи дозволяють показати в своїх оцінках залежності від одного, двох іноді двох-трьох чинників. Для однорідності рядів спостережень за змінами метеопараметрів доцільно використовувати непараметричні статистичні критерії оцінки (Вілкоксона – W, Ван дер Вандера – X, Сіджела-Тьюка – S, серійний критерій – Q, критерій Колмогорова-Смірнова – λ^2), а коли ряди спостережень невеликі, так як у нашому випадку, тобто $n < 20$ – і параметричні статистичні критерії (Стюдента, Фішера).

По-перше, розглянемо результати дослідження за параметричними статистичними критеріями – Стюдента та Фішера. Нині для оцінки статистичної значущості наявності тренду зазвичай розглядають ймовірність нульової гіпотези, тобто ймовірність того, що коефіцієнт лінійного тренду дорівнює нулю ($a = 0$). Для цього відношення a / σ_a порівнюють із табличним значенням розподілу Стюдента за заданого рівня значущості та числа ступенів вільності, яке дорівнює 2 (де σ_a – вибіркова мінливість коефіцієнта тренду; N – число років у часовому відрізку, що розглядають). Критичною умовою, за якою нульова гіпотеза відхиляється, найчастіше є умова $a / \sigma_a \geq 2$, що відповідає рівню значущості $\sim 95\%$. Розподіл Стюдента показав, що для метеопараметрів температури повітря, атмосферного тиску, максимальної температури повітря для всіх сезонів року дані вибірок є однорідними. Для параметрів відносна вологість (зима, весна, літо), швидкість вітру (літо), мінімальна температура повітря (літо), опади (літо) дані вибірок є неоднорідними, а для всіх інших сезонів року – однорідні (таблиця 1).

В цілому ж критерій Стюдента доцільно використовувати, коли кількість членів вибірки $n < 20$. Коли ж вибірка велика, (від 30 до 100 років) і $\overline{X_i}$ наближається до нормального розподілу, то середньоквадратичні відхилення наближаються до 0,9-1.

Таблиця 1

Результати досліджень метеорологічних параметрів на метеостанції Рівне у різні сезони в період з 2005-2020 рр.

Критерії	Параметричні		Непараметричні				
	t	F	W	X	S	Q	λ^2
Метеопараметри							
<i>Температура повітря:</i> зима	О	О	О	О	О	О	О
весна	О	О	О	О	О	О	О
літо	О	О	О	О	О	О	О
осінь	О	О	О	О	О	О	О
<i>Атмосферний тиск:</i> зима	О	О	О	О	О	О	О
весна	О	О	О	О	О	О	О
літо	О	О	О	О	О	О	О
осінь	О	О	О	О	О	О	О
<i>Відносна вологість:</i> зима	Н	О	О	О	О	О	О
весна	Н	О	О	О	О	О	О
літо	Н	О	О	О	О	О	О
осінь	О	О	О	О	О	О	О
<i>Швидкість вітру:</i> зима	О	О	О	О	О	О	О
весна	О	О	О	О	О	О	О
літо	Н	О	О	О	О	О	О
осінь	О	О	О	О	О	О	О
<i>Мінімальна температура повітря:</i> зима	О	О	О	О	О	О	О
весна	О	О	О	О	О	О	О

літо	Н	О	О	О	О	О	О
осінь	О	О	О	О	О	О	О
Максимальна температура повітря: зима	О	О	О	О	О	О	О
весна	О	О	О	О	О	О	О
літо	О	О	О	О	О	О	О
осінь	О	О	О	О	О	О	О
Опади: зима	О	О	О	О	О	О	О
весна	О	О	О	О	О	О	О
літо	Н	О	О	Н	О	О	О
осінь	О	О	О	О	О	О	О

Розрахунок за статистичним параметричним критерієм Фішера також показав, що всі вибірки метеопараметрів є однорідними.

По-друге, непараметричними називають критерії, використання яких не вимагає попереднього визначення оцінок невідомих параметрів розподілу і навіть наближеного закону розподілу ознаки. Вони можуть бути застосовані під час аналізу однорідності рядів, які мають переважно асиметричний розподіл.

За критерієм Вілкоксона (W) виявляються відмінності в центральних тенденціях двох вибірок. У нашому випадку рівень значущості буде дорівнювати $-W > W(\alpha)$, де $W(\alpha)$ – критичне значення статистики Вілкоксона – 1,96; W – значення критерію для меншої вибірки. Рівень значущості відповідає $\alpha=0,05$. Результати досліджень показали, що всі вибірки за цим критерієм є однорідними.

За критерієм Ван дер Вандера (X) оцінка однорідності рядів є більш потужною та чутливою в порівнянні з критерієм Стюдента, коли відомо, що розподіли явно відрізняються від нормального. У нашому випадку рівень значущості буде дорівнювати $-|X| > X(\alpha)$, де $X(\alpha)$ – критичне значення статистики X –критерію, яке визначається за таблицями і враховує значення обсягу об'єднаної вибірки N та різницю обсягів m та n ; $|X|$ – значення критерію для меншої вибірки. Рівень значущості відповідає $\alpha=0,05$. У нашому випадку нульова гіпотеза (H_0) не відхиляється, тобто ряди спостереження однорідними для всіх метеопараметрів та сезонів, окрім опадів для сезону літо, де вибірка є неоднорідною.

За критерієм Сіджела-Тьюкі (S) – ця модифікація називається S -критерієм. За його допомогою порівнюють дві вибірки по відхиленням, залишаючи без уваги їх середні значення. У випадку, коли дисперсії (стандартні відхилення) двох вибірок будуть однаковими, то ці вибірки будуть однорідними. Оцінюємо значення функції, оберненої до нормального розподілу при рівні значущості $\alpha=0,05$. Порівнюємо відхилення U та значення функції $\Psi(1-\alpha/2)=\Psi(1,96)$. У нашому випадку нульова гіпотеза (H_0) не відхиляється від альтернативи (H_1) за всіма метеопараметрами для всіх сезонів року.

За серійним критерієм (Q) дві вибірки, що порівнюються належать одній генеральній сукупності, то можна припустити, що в об'єднаній і впорядкованій за зростанням виборці, елементи кожної з двох вихідних вибірок повинні чергуватися. Оцінюємо значення функції, оберненої до нормального розподілу при рівні значущості $\alpha=0,05$. Порівнюємо відхилення U та значення функції $\Psi(1-\alpha/2)=\Psi(0,975)=1,96$. У нашому випадку нульова гіпотеза (H_0) не відхиляється від альтернативи (H_1) за всіма метеопараметрами для всіх сезонів року.

За критерієм Колмогорова-Смірнова (λ^2), який базується на порівнянні вибірок (рядів) накопичених частот двох сукупностей. При великих обсягах вибірок ($m, n > 100$), визначену різницю D (максимальне значення $|F_j(x)-F_j(y)|$, де $F_j(x)$ і $F_j(y)$ відносні накопичені частоти) порівнюють з величиною λ_2 . Для заданого рівня значущості $\alpha=0,05$ порівнюють одержане $\lambda^2 > \lambda^2(\alpha)$, тобто перевіряють умову $\lambda^2 > 1,84$. У нашому випадку нульова гіпотеза (H_0) не відхиляється від альтернативи (H_1) за всіма метеопараметрами для всіх сезонів року.

Оцінка однорідності за параметричними і непараметричними статистичними критеріями показала, що відбуваються зміни за метеопараметрами: вологість повітря, швидкість вітру, мінімальна температура повітря, опади, яка статистично доведена. В цілому ж можна сказати, що

однорідність метеорологічних параметрів передбачена методиками їх визначення, яка закладена в них.

По-третє, попередня візуальна оцінка досліджуваного ходу метеорологічних максимальних та мінімальних параметрів представлена у таблиці 2, 3.

Таблиця 2

Середньомісячні максимальні та мінімальні метеорологічні параметри у різні періоди року на метеостанції Рівне з 2005 по 2020 роки

Метеорологічні параметри		Періоди року			
		Зима	Весна	Літо	Осінь
Температура повітря, °C	Максимальна	2,6	18,8	22	15,9
	Мінімальна	-11,1	-3,3	16,1	-0,3
Атмосферний тиск, мм.рт.ст	Максимальний	773,1	767,9	764,2	770,7
	Мінімальний	753,6	754,2	756,6	751,7
Відносна вологість, %	Максимальна	97	86	80	91
	Мінімальна	82	42	50	66
Швидкість вітру, м/с	Максимальна	6,6	5,4	3,9	5
	Мінімальна	3,2	2,8	2,5	2,6
Мінімальна температура повітря, °C	Максимальна	-0,1	6,3	12,5	4,3
	Мінімальна	-31,4	-24,9	4,3	-15,1
Максимальна температура повітря, °C	Максимальна	14,2	31,2	35,1	35,4
	Мінімальна	0,7	8,7	26	-11,3
Опади, мм	Максимальні	77	144	180	122
	Мінімальні	0,3	4	1,5	5,4

Аналіз результатів кількісних даних метеорологічних параметрів у табл. 2 відображає загальну тенденцію їх змін у табл. 3.

Таблиця 3

Тенденція зміни середньомісячних метеорологічних параметрів у різні періоди року з 2005 по 2020 роки

	T, °C	P, мм.рт.ст	U, %	FF, м/с	T _{min} , °C	T _{max} , °C	RRR, мм
Зима	+	-	-	+	+	+	-
Весна	+	+	-	+	+	+	-
Літо	+	+	-	-	-	+	-
Осінь	+	+	-	+	+	0	0
За рік	+	0	-	+	+	+	-

Примітка: «+» – тенденція до зростання; «-» – тенденція до спадання; «0» – тенденція майже не змінюється.

Аналізуючи результати дослідження таблиці 3 можна побачити, що середньомісячні параметри температури повітря зростають протягом року; відносної вологості падають; зменшується кількість опадів, хоча у осінній період вони зберігаються сталими; швидкість вітру та мінімальні температури повітря зменшуються, особливо у літню пору року, а в інші періоди – зростають. Для прикладу, ця тенденція показана на рис. 1 для метеостанції Рівне.

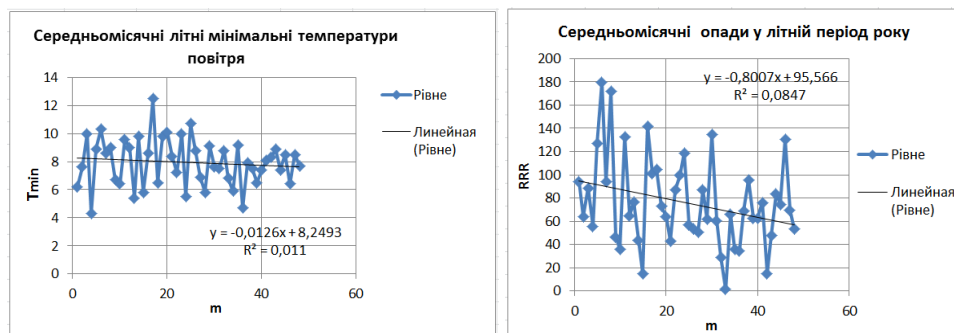

Рис. 1. Багаторічний хід середньомісячних мінімальних температур та опадів для метеостанції Рівне

В результаті був проведений аналіз часової структури рядів спостережень для всіх періодів року та всіх метеопараметрів, заявлений у постановці завдання. Побудовані інтегральні сумарні криві (рис. 2), які дозволяють побачити тенденцію зміни метеорологічних параметрів на зростання та спад.

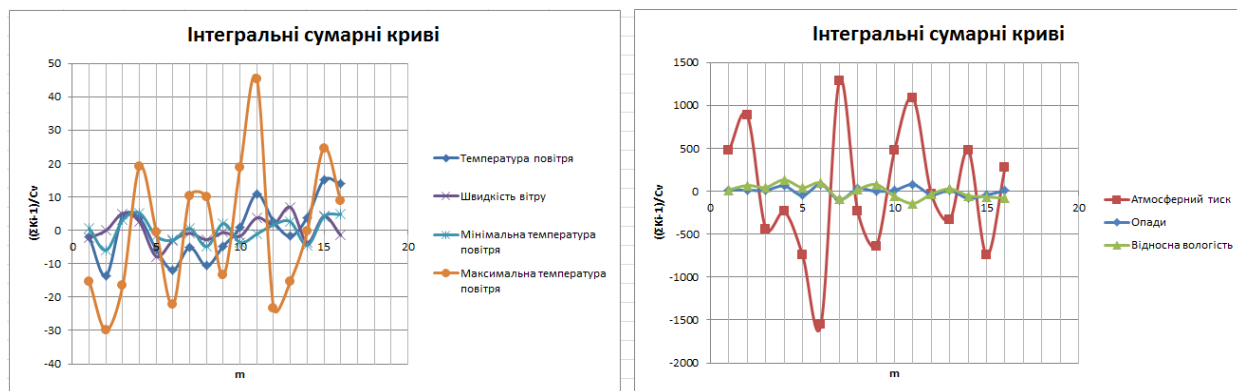

Рис. 2. Інтегральні сумарні криві метеорологічних параметрів на метеостанції Рівне за період дослідження з 2005 по 2020 роки

Оцінка часової структури рядів річних метеопараметрів по станції Рівне вимагає визначення однорідності рядів за статистичними критеріями однорідності. Для їх застосування слід точно визначити моменти поділу сукупності на дві частини за характеристикою можливої циклічності метеопараметра. Дослідження циклічності коливань річних метеопараметрів проводилися за календарними графіками їх змін. Вони не завжди дають повну уяву про можливу циклічність через наявність малих циклів на фоні багаторічних коливань. Тому доцільно використовувати графіки ковзних середніх значень за деякий проміжок часу. Вони включають вплив різких коливань в окремі роки, але завдяки згладжуванню одночасно роблять більш невизначеними межі різних циклів. Більш наглядну уяву про цикли коливання річних метеопараметрів дають різниці інтегральні криві (сумарні криві відхилень річних значень від середнього його значення за період спостережень).

Інтегральні криві будують у відносних величинах – модульних коефіцієнтах (K_i). Для цього послідовно додають відхилення модульних коефіцієнтів опадів хронологічного ряду від

середнього багаторічного значення, що дорівнює одиниці, тобто знаходять $\left[\sum_{i=1}^t (K_i - 1) \right]$. Поточні ординати інтегральної кривої на кінець t -го року від початку кривої визначають як $\sum_{i=1}^t (K_i - 1) = f(t)$. Для того, щоб виключити вплив ступеня мінливості на модульні коефіцієнти

$$\left[\sum_1^t (K_i - 1) / C_v \right] = f(t).$$

інтегральні криві будують по ординатам $\left[\sum_1^t (K_i - 1) / C_v \right] = f(t)$. Період часу, для якого ділянка інтегральної кривої має нахил вгору відповідає фазі збільшення досліджуваного метеопараметра. Період часу, для якого ділянка кривої має нахил вниз відповідає фазі зменшення його. Інтегральні криві відповідно річних метеопараметрів за роками спостережень на метеостанції Рівне наведено на рисунку 2.

Результати дослідження порівняння інтегральних кривих показують, що багаторічні коливання річних метеопараметрів є синфазними, тобто для різних метеорологічних параметрів на метеостанції одночасно можуть спостерігатися однакові фази, але співвідношення середніх значень за ці фази змінюються.

Послідовність фаз зменшення та зростання певних метеопараметрів дозволяє виділити цикли їх зміни.

По-четверте, про наявність зв'язності членів ряду між собою говорить коефіцієнт кореляції $r(1)$. Для його визначення, попередньо утворюють з одного вихідного ряду два, при цьому другий допоміжний ряд буде частиною першого. При цьому в першому ряду відсутній останній член, а в другому – перший і число пар значень вихідної величини на одну менше загального об'єму сукупності. Для беззв'язного ряду $r(1)$ фактично дорівнює нулю. Для рядів із слабкими внутрішньорядними зв'язками коефіцієнт $r(1)$ зазвичай дорівнює 0,2-0,4 [9].

В таблиці 4 наведена характеристика зв'язності рядів метеорологічних параметрів по метеостанції Рівне.

Таблиця 4

Коефіцієнти кореляції рядів середньорічних метеопараметрів

Метеостанція	Рівне	
	Прямий зв'язок	Обернений зв'язок
Метеопараметри		
T i P	+0,1320	
T i U		-0,5728
T i FF	+0,4352	
T i T _{min}	+0,6235	
T i T _{max}	+0,5835	
T i RRR		-0,07435
P i U		-0,5986
P i FF	+0,05077	
P i T _{min}		-0,2163
P i T _{max}	+0,2997	
P i RRR		-0,2276
U i FF		-0,08256
U i T _{min}	+0,02080	
U i T _{max}		-0,5755
U i RRR	+0,3550	
FF i T _{min}	+0,5351	
FF i T _{max}	+0,1016	
FF i RRR	+0,2307	
T _{max} i T _{min}	+0,1431	
T _{min} i RRR		-0,00082
T _{max} i RRR	+0,0937	

Аналізуючи результати розрахунків у таблиці 4 можна відмітити, що високий взаємозв'язок спостерігається між параметрами – T і U , T і $T_{\min}$, T і $T_{\max}$, P і U , U і $T_{\max}$, FF і $T_{\min}$; середній – T і FF , U і RRR ; низький – T і P , P і $T_{\min}$, P і $T_{\max}$, FF і $T_{\max}$, FF і RRR , $T_{\max}$ і $T_{\min}$; відсутній – T і RRR , P і FF , U і FF , U і $T_{\min}$, $T_{\min}$ і RRR , $T_{\max}$ і RRR .

Фактично, для зазначеної території можна говорити про низький та відсутність зв'язку між членами рядів метеопараметрів, тобто ряди сформовані із випадкових величин та про ймовірну відсутність проявів різноманітних циклів. Факт того, що зв'язки у опадів з іншими метеопараметрами низькі, то можна говорити про те, що на даній території на їх формування впливає багато інших факторів, які не пов'язані з метеорологічними чинниками, а саме – антропогенні, це стосується і швидкості вітру, мінімальних та максимальних температур повітря.

По-п'яте, для метеорологічних параметрів, які мають високий взаємозв'язок були побудовані графіки поверхонь, які дають можливість наочно оцінити прогноз їх у майбутньому, якщо вони і надалі будуть мати таку тенденцію до зростання або спаду (рис. 3).

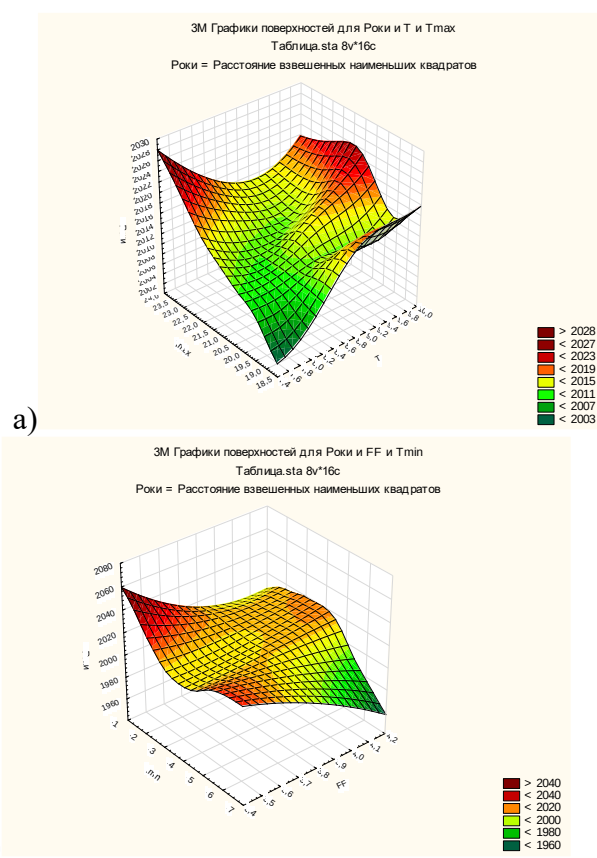

Рис. 3. Графіки поверхонь метеорологічних параметрів на метеостанції Рівне за період дослідження з 2005 по 2020 роки: а) середньорічних температур повітря та максимальних температур повітря; б) швидкості вітру та мінімальних температур повітря

З рис. 3 видно, що на графіку поверхонь а) подальше зростання середньорічних температур повітря може призвести у майбутньому до зростання максимальних температур повітря; а на графіку поверхонь б) збільшення швидкості вітрів може сприяти зниженню мінімальних температур повітря у прогнозі, якщо будуть зберігатися такі ж умови формування метеопараметрів.

По-шосте, для вивчення змін параметрів клімату за даними рядів спостережень використовують оцінки трендів середнього значення. Найчастіше визначають коефіцієнт лінійного тренду, який характеризує швидкість зміни рівня ряду на часовому відрізку, що розглядається. В даному дослідженні коефіцієнти лінійних трендів різних метеопараметрів для різних сезонів року були визначені за співвідношенням регресійного аналізу [10]. Для оцінки статистичної значущості наявності тренду зазвичай застосовують співвідношення a/σ_a , де σ_a –

вибіркова мінливість лінійного тренду [8]. Результати трендового аналізу рядів середньомісячних метеорологічних параметрів у різні періоди року показав, що коефіцієнти лінійного тренду змінюються у таких межах: для зими – від -0,0298 (P) до +0,0484 (T); для весни – від -0,0601 (RRR) до +0,0841 (T); для літа – від -0,0015 (FF) до +0,0384 (T_{max}); для осені – від -0,0103 (T_{max}) до +0,039 (P); для року загалом – від -0,5757 (RRR) до +0,0938 (T_{max}).

По-сьоме, попередньо, для оцінки можливої циклічності та однорідності рядів спостережень були визначені показники їх мінливості та симетричності. Коефіцієнти варіації (C_v), асиметрії (C_s) були обчислені за відомими співвідношеннями. Коефіцієнт варіації змінюється в межах від -0,11159 (для T_{min}) і до 0,0125 (для FF).

По-восьме, нерівномірність в річному розподілі опадів характеризується показником періодичності опадів, який визначається за залежністю:

$$W_n = \left[\frac{\sum \left| m_i - \frac{P}{12} \right|}{P} \right] \cdot 100\%,$$

де P – сума опадів за рік, мм; m_i – сума опадів за конкретний місяць року, мм. Згідно з проведеними дослідженнями коефіцієнт нерівномірності випадіння опадів на території змінюється у широких межах. Так, для метеостанції Рівне W_n знаходиться у межах від 37,7% у 2005 р. до 92,3% у 2015 р., а в середньому для періоду з 2005 по 2020 рр. він становить 53,5%.

Тому, чим більше нерівномірно випадають опади, тим збільшується значення W_n. Для прикладу, у західних берегів Європи він складає – 25%, а в Центральній Азії – 100%.

Висновок. Таким чином, аналіз часової структури рядів середньорічних метеорологічних параметрів на метеостанції Рівне показує, що відбуваються зміни їх до зниження у відносно вологості та опадів, а у інших – тенденція до зростання. В основному можна вважати, що ряди метеорологічних параметрів є однорідними для різних періодів року, окремі зміни відбуваються з вологістю повітря, швидкістю вітру, мінімальною температурою повітря, опадами, які статистично доведені. Фактично, для зазначеної території можна говорити про низький та відсутність зв'язку між членами рядів метеопараметрів, тобто ряди сформовані із випадкових величин та про ймовірну відсутність проявів різноманітних циклів. Факт того, що зв'язки у опадів з іншими метеопараметрами низькі, то можна говорити про те, що на даній території на їх формування впливає багато інших факторів, які не пов'язані з метеорологічними чинниками, а саме – антропогенні, це стосується і швидкості вітру, мінімальних та максимальних температур повітря. Коефіцієнт нерівномірності випадіння опадів на території змінюється у широких межах.

Список використаних джерел

- Горбачова Л.О. Методичні підходи щодо оцінки однорідності і стаціонарності гідрологічних рядів спостережень // Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія. – 2014. – Т.1(32). – С. 22-31.
- Сучасний водний режим річок України (ландшафтно-гідрологічний аналіз) / В.В.Гребін. – К.: Ніка-Центр, 2010. – 316 с.
- Часова структура річних сум, теплого та холодного періодів атмосферних опадів в межах Прип'ятсько-Волинської моренно-зандрової рівнини та Волинської денудаційної височини// В.С. Холоденко, Д.С. Косяк / Географія та туризм: Наук. збірник/ Відп. редактор – Я.Б. Олійник. – К.: Альфа-ПК, 2015. – Вип.32. – с. 209-220.
- Застосування гідролого-генетичних методів для характеристики змін атмосферних опадів в контексті оцінки ресурсів річкового стоку / Галік О.І., Будз О.П., Косяк Д.С., Холоденко В.С. // Тези доповідей першого Всеукраїнського гідрометеорологічно-го з'їзду (з міжнародною участю), Одеса, 22-23 березня 2017 р., – с. 114-115.
- Тюрин Ю.Н. Непараметрические методы статистики / Ю.Н. Тюрин. – М.: Знание, 1978. – 64 с.
- Тарасова В.В. Екологічна статистика. Підручник. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 392 с. ISBN978-966-364-669-5.
- Застосування непараметричних статистичних критеріїв оцінки однорідності рядів спостережень за сучасними локальними змінами температури повітря та опадів/ О.І. Галік, А.М. Рокочинський, Т.В. Олексюк, Т.В. Савчук, А.І. Маринич// Науково-теоретичний, науково-практичний журнал, вісник Дніпропетровського державного аграрного університету/ Головний редактор – А.С. Кобець. – Д.: Друкарня видавництва "Свідлер А.Л.", 2011. – №1. – с. 96-99.
- Мелешко В. П. Насколько наблюдаемое потепление климата России согласуется с расчетами по объединенным моделям общей циркуляции атмосферы и океана / В. П. Мелешко, В. М. Мирвис, В. А. Говоркова // Метеорология и климатология. – 2007. - № 10. — С. 5 – 19. – (Серия «Метеорология и гидрология»).
- Кобышева Н. В. Климатология / Кобышева Н. В., Костин С. И., Струнников Э. А. – Л.: Гидрометеиздат, 1980. – 344 с.
- Айвазян С. А. Прикладная статистика и основы эконометрики / С. А. Айвазян, В. С. Мхитарян. – М.: ЮНИТИ, 1998. – 1022 с.

References

- L.O. Horbachova Methodical approaches to assessing the homogeneity and stationarity of hydrological series of observations // Hydrology, hydrochemistry and hydroecology. - 2014. - T.1(32). - P. 22-31.
- Modern water regime of rivers of Ukraine (landscape and hydrological analysis) / V.V. Grebin. - K.: Nika-Center, 2010. - 316 p.

3. Temporal structure of annual sums, warm and cold periods of atmospheric precipitation within the boundaries of the Pripyat-Volyn moraine and sand plain and the Volyn denudation upland// V.S. Kholodenko, D.S. Kosiak / *Geography and tourism: Science. collection/ Resp. editor - Y.B. Oiler.* - K.: Alfa-PIK, 2015. - Issue 32. - with. 209-220.
4. The application of hydrological and genetic methods for the characterization of changes in atmospheric precipitation in the context of the assessment of river flow resources / Galik O.I., Budz O.P., Kosyak D.S., Kholodenko V.S. // Abstracts of reports of the first All-Ukrainian Hydrometeorological Congress (with international participation), Odesa, March 22-23, 2017, p. 114-115.
5. Tyurin Y.N. Non-parametric methods of statistics / Y.N. Tyurin. - M.: Znanie, 1978. - 64 p.
6. Tarasova V.V. Ecological statistics. Textbook. - K.: Center of Educational Literature, 2008. - 392 p. ISBN978-966-364-669-5.
7. Application of non-parametric statistical criteria for assessing the homogeneity of series of observations of modern local changes in air temperature and precipitation/ O.I. Halik, A.M. Rokochynskiy, T.V. Oleksyuk, T.V. Savchuk, A.I. Marynych// *Scientific-theoretical, scientific-practical journal, bulletin of the Dnipropetrovsk State Agrarian University/ Editor-in-chief - A.S. Kobets - D.: "Svidler A.L." Publishing House, 2011. - No. 1. - p. 96-99.*
8. Meleshko V.P. How does the observed warming of the Russian climate agree with calculations based on unified models of the general circulation of the atmosphere and ocean / V. P. Meleshko, V. M. Mirvys, V. A. Hovorkova // *Meteorology and Climate Science.* – 2007. - No. 10. — P. 5 – 19. – (Meteorology and hydrology series).
9. Kobysheva N.V. Climatology / Kobysheva N.V., Kostin S.I., Strunnikov E. A. - L.: Hydrometeoizdat, 1980. - 344 p.
10. Aivazyan S. A. Applied statistics and fundamentals of econometrics / S. A. Aivazyan, V. S. Mkhitarian. - M.: YUNITY, 1998. - 1022 p.

Надійшла до редколегії 18.08.2022

Прийнята до друку 30.08.2022

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

1. *Aliyeva Turkana* - Doctoral student, Geography teacher, Natural Science Department, Nakhchivan University, Baku, Azerbaijan, e-mail: turkanaliyeva11111@gmail.com.
2. *Антоненко Володимир Степанович* – доктор географічних наук, професор, ПВНЗ «Київський університет культури», e-mail: antvs@ukr.net
3. *Гринюк Діана Юріївна* – кандидат географічних наук, асистент кафедри країнознавства та туризму, географічний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна, ORCID ID: 0000-0003-3375-694X, e-mail: dianahryniuk@knu.ua.
4. *Imanova Gulsare* - Scientific researcher, ANAS Institute of Geography named after Academician H.A. Aliyev, Baku, Azerbaijan.
5. *Любіцева Ольга Олександрівна* – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри країнознавства та туризму, географічний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна, ORCID ID: 0000-0002-8508-9395, e-mail: loa13@ukr.net.
6. *Лужанська Тетяна Юріївна* – кандидат географічних наук, доцент, Мукачівський державний університет, м. Мукачеве, Україна, e-mail: tetyana.luchanska70@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0003-0709-8293>.
7. *Мелько Людмила Федорівна* – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри туризму, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: ludmilam@krok.edu.ua.
8. *Нестерчук Інна Костянтинівна* – кандидат географічних наук, доцент, завідувач кафедри туризму, Поліський національний університет, м. Житомир, Україна, e-mail: nester_geoek@ukr.net.
9. *Сировець Сергій Юрійович* - кандидат географічних наук, доцент, кафедри країнознавства та туризму, географічний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна, e-mail: lginfo@ukr.net, <http://orcid.org/0000-0002-6775-3483>.
10. *Смирнов Ігор Георгійович* – доктор географічних наук, професор, професор кафедри країнознавства та туризму, географічний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна, ORCID ID: 0000-0002-6395-725, e-mail: smyrnov_ig@ukr.net.
11. *Смочко Наталія Михайлівна* – доктор географічних наук, доцент, завідувач кафедри географії та суспільних дисциплін, Мукачівський державний університет, м. Мукачеве, Україна, e-mail: natasmochko@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-2440-5737>.
12. *Степанець Інна Олександрівна* – кандидат географічних наук, асистент кафедри країнознавства та туризму, географічний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна, ORCID ID: 0000-0002-2581-5615, e-mail: inna.stepanets@knu.ua.
13. *Уварова Ганна Шевкетівна* – кандидат педагогічних наук, доцент, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: hannaus@krok.edu.ua.
14. *Холоденко Вікторія Святославівна* – кандидат географічних наук; доцент, доцент кафедри водогосподарської екології, гідрології та гідраліки; Національний університет водного господарства та природокористування, доцент кафедри геології та гідрології, м. Рівне, Україна, e-mail: XAC2006@ukr.net.
15. *Холоденко Андрій Олексійович* - старший викладач кафедри загальнотеоретичних правових дисциплін, Рівненський інститут Київського університету права, м. Рівне, Україна.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

1. *Aliyeva Turkana* – Doctoral student, Geography teacher, Natural Science Department, Nakhchivan University, Baku, Azerbaijan, e-mail: turkanaliyeva11111@gmail.com.
2. *Antonenko Volodymyr* – Doctor of Geographics, Professor, Kyiv University of Culture, Kyiv, Ukraine, e-mail: antvs@ukr.net.
3. *Hryniuk Diana Yuriivna* – Candidate of Geographical Sciences, Assistant Lecturer of the Department of Regional Studies and Tourism, Faculty of Geography, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine, ORCID ID: 0000-0003-3375-694X, e-mail: dianahryniuk@knu.ua.
4. *Imanova Gulsare* – Scientific researcher, ANAS Institute of Geography named after Academician H.A. Aliyev, Baku, Azerbaijan.
5. *Liubitseva Olha Olexandrivna* – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Head of Country Studies and Tourism Department, Faculty of Geography, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine, ORCID ID: 0000-0002-8508-9395, e-mail: loa13@ukr.net.
6. *Luzhanska Tetyana Yuriivna* – Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor, Assistant Professor of Geography and Social Disciplines Department, Mukachevo State University, Mukachevo, Ukraine, e-mail: tetyana.luchanska70@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0003-0709-8293>.
7. *Melko Liudmyla Fedorivna* – PhD in Pedagogy, Associate Professor, Head of Tourism Department, «KROK» University, Kyiv, Ukraine, e-mail: ludmilam@krok.edu.ua.
8. *Nesterchuk Inna Konstantinovna* – Candidate of Geographical Sciences Associate Professor, Head of Tourism Department, Zhytomyr National Argoecological, University Zhytomyr, Ukraine, e-mail: nester_geoek@ukr.net.
9. *Syrovets Sergii Yuriyivich* - Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor, Assistant Professor of Professor of Country Studies and Tourism Department, Faculty of Geography, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine, e-mail: lginfo@ukr.net, <http://orcid.org/0000-0002-6775-3483>.
10. *Smochko Nataliia Mykhailivna* – Doktor of Geographical Sciences, Associate Professor, Head of Geography and Social Disciplines Department, Mukachevo State University, Mukachevo, Ukraine, e-mail: natasmochko@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-2440-5737>.
11. *Smyrnov Igor Georgiyovich* – Doctor of Geography Sciences, Professor, Professor of Country Studies and Tourism Department, Faculty of Geography, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine, ORCID ID: 0000-0002-6395-7251, e-mail: smyrnov_ig@ukr.net.
12. *Stepanets Inna Olexandrivna* – Candidate of Geographical Sciences, Assistant Lecturer of Regional Studies and Tourism Department, Faculty of Geography, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine, ORCID ID: 0000-0002-2581-5615, e-mail: inna.stepanets@knu.ua.
13. *Uvarova Ganna* – Candidate of Pedagogical Science, Associate Professor, «KROK» University, Kyiv, Ukraine, e-mail: hannaus@krok.edu.ua
14. *Kholodenko Victoriia Svyatoslavivna* – Candidate of Geographical Sciences; Associate Professor, Assistant Professor of Water Management Ecology, Hydrology and Hydraulics Department; National University of Water Management and Nature Resources use; Assistants Professor of Geology and Hydrology Department, Rivne, Ukraine, e-mail: XAC2006@ukr.net.
15. *Kholodenko Andrii Oleksiyovych* – senior lecturer at the Department of General Theoretical Legal Disciplines, Rivne Institute of Kyiv University of Law, Rivne, Ukraine.

ЗМІСТ

<i>I. ГЕОГРАФІЯ РЕКРЕАЦІЇ ТА ТУРИЗМУ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ ПИТАННЯ</i>	
<i>Мелько Л.Ф., Уварова Г.Ш., Антоненко В.С. СПАДЩИНА ЮНЕСКО: СУТНІСТЬ, СТРУКТУРНІ КОМПОНЕНТИ, ТУРИСТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ</i>	3
<i>Смирнов І.Г., Любіцева О. О., Гринюк Д.Ю., Степанець І.О. ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ВОЛОНТЕРСЬКОГО ТУРИЗМУ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОГО СТАНУ В УКРАЇНІ ЧЕРЕЗ РОСІЙСЬКУ АГРЕСІЮ ТА ВІДРОДЖЕННЯ ТУРИЗМУ ПІСЛЯ ПЕРЕМОГИ (НА ПРИКЛАДІ М.КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО)</i>	11
<i>Нестерчук І.К. СПЕЦИФІКА ЕТНІЧНИХ КУХЕНЬ ПРАВОБЕРЕЖНОГО ПОЛІССЯ УКРАЇНИ: ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ РОЗВІДКИ</i>	26
<i>II. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ ТА КРАЇНОЗНАВСТВА</i>	
<i>Смочко Н.М., Сировець С.Ю., Лужанська Т.Ю. ТЕХНОПАРКИ ТА ІНДУСТРІАЛЬНІ ІННОВАЦІЙНІ ЦЕНТРИ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ ЯК НОВІТНІ ПРОСТОРОВІ ПРОМИСЛОВІ ЛОКАЛІТЕТИ</i>	39
<i>Aliyeva Turkana ISSUES OF IMPACT OF MIGRATION PROCESSES ON URBAN SETTLEMENT IN THE NAKHCHIVAN ECONOMIC REGION</i>	50
<i>III. ПРИРОДНИЧА ГЕОГРАФІЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА</i>	
<i>Imanova Gulsare ANALYSIS AND ASSESSMENT BASED ON THE GIS PROGRAM OF ANTHROPOGENIC LOAD IN SOME LANDSCAPE COMPLEXES OF THE LENGEBİZ RIDGE</i>	57
<i>Холоденко В.С., Холоденко А.О. ОЦІНКА ЗМІН МЕТЕОРОЛОГІЧНИХ ПАРАМЕТРІВ НА МЕТЕОСТАНЦІЇ РІВНЕ</i>	64
<i>ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ</i>	74

LIST OF CONTENTS

<i>I. GEOGRAPHY OF RECREATION AND TOURISM: THEORETICAL AND APPLIED ISSUES</i>	
<i>Melko L.F., Uvarova G.S., Antonenko V.S. THE UNESCO HERITAGE: ESSENCE, STRUCTURAL COMPONENTS, TOURISM OPPORTUNITIES</i>	3
<i>Smyrnov I.G., Lyubitseva O.O., Hryniuk D.Y., Stepanets I.O. THEORY AND PRACTICE OF VOLUNTEER TOURISM IN THE CONDITION OF THE MILITARY STATE IN UKRAINE THROUGH RUSSIAN AGGRESSION AND THE REVIVAL OF TOURISM AFTER THE WAR (CASE OF CITY OF KAMYANETS-PODILSKYI)</i>	11
<i>Nesterchuk I.K. THE SPECIFICITY OF THE ETHNIC CUISINE OF THE RIGHT-BANK POLESIE OF UKRAINE: HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL INVESTIGATIONS</i>	26
<i>II. CURRENT PROBLEMS OF SOCIAL GEOGRAPHY AND COUNTRY STUDIES</i>	
<i>Smochko N., Syrovets S. Luzhanska T. TECHNOPARKS AND INDUSTRIAL INNOVATION CENTERS OF THE CARPATHIAN REGION AS NEW SPATIAL INDUSTRIAL LOCATIONS</i>	39
<i>Aliyeva Turkana ISSUES OF THE IMPACT OF THE MIGRATION PROCESSES ON URBAN SETTLEMENT IN THE NAKHCHIVAN ECONOMIC REGION</i>	50
<i>III. NATURAL GEOGRAPHY: THEORY AND PRACTICE</i>	
<i>Imanova Gulsare ANALYSIS AND ASSESSMENT BASED ON THE GIS PROGRAM OF ANTHROPOGENIC LOAD IN SOME LANDSCAPE COMPLEXES OF THE LENGEBİZ RIDGE</i>	57
<i>Kholodenko V.S., Kholodenko A.O. ASSESSMENT OF CHANGES IN METEOROLOGICAL PARAMETERS AT THE RIVNE WEATHER STATION</i>	64
<i>INFORMATION ABOUT AUTHORS</i>	74

Наукове видання

ГЕОГРАФІЯ ТА ТУРИЗМ

Науковий журнал заснований у 2007 р.

Випуск 69

Лабораторія геоінформації та туризму
кафедри країнознавства та туризму
географічного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Київ, проспект Глушкова, 2-а, к.318

Підписано до друку 20.09.2022. Формат 60х84/8 Папір офс.
Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний. Ум. – друк. арк.9,42.
Обл.- вид. арк. 9,5 Наклад 100. Замовлення № 07-0066.

Надруковано в ТОВ «Альфа-ПК», м. Київ, вул. Антоновича 125А
Свідоцтво про реєстрацію ДК 1806